

एकाइ १

सामाजिक अध्ययन

१.१ नेपालको भूगोल धरातलीय स्वरूप, हावापानी, जनजीवनमा भौगोलिक वातावरणको प्रभाव र नक्सासम्बन्धी जानकारी

- धरातलीय स्वरूपको आधारमा नेपाललाई उत्तरदेखि दक्षिणसम्म हिमाली प्रदेश, पहाडी प्रदेश र तराई प्रदेश गरी ३ भागमा बँडिएको छ ।
- नेपालको भौगोलिक अवस्थिति : भौगोलिक अक्षांश $26^{\circ} 22'$ देखि $30^{\circ} 27'$ उत्तर र $80^{\circ} 4'$ देखि $88^{\circ} 9'$ पूर्वी देशान्तरसम्म फैलिएको छ । त्यसैगरी काठमाडौं $27^{\circ} 27'$ उत्तरी अक्षांशदेखि $85^{\circ} 90'$ पूर्वी देशान्तरसम्म, जनकपुर $26^{\circ} 35'$ उत्तरी अक्षांशदेखि $85^{\circ} 45'$ पूर्वी पूर्वी देशान्तरसम्म र लुम्बिनी $27^{\circ} 25'$ उत्तरी अक्षांशदेखि $82^{\circ} 43'$ पूर्वी देशान्तरसम्म फैलिएको छ ।

(क) हिमाली प्रदेश

- नेपालको उत्तरीखण्डमा समुद्र सतहदेखि करिब ४८७७ मिटरदेखि ८८४८ मिटरको उचाइमा तिब्बतको दक्षिणी सीमानासम्म फैलिएको भू-भाग ।
- उत्तर दक्षिण 25 कि.मि. देखि 50 कि.मि. चौडाइमा फैलिएको ।
- नेपालको कुल क्षेत्रफलको 95 प्रतिशत भूभाग, 96 जिल्ला, 673 प्रतिशत जनसङ्ख्या ओगटेको ।
- भू-बनोटको हिसाबले यो हिमाली प्रदेशमा सीमान्त हिमाली क्षेत्र, भित्री हिमाली क्षेत्र तथा मुख्य हिमाली क्षेत्रहरू रहेका छन् ।
- नेपालको उत्तरी सीमा अर्थात् सीमान्त हिमाली क्षेत्रको दक्षिण र मुख्य हिमाली शृङ्खलाको उत्तरको भित्री खण्डमा समर्थ भूभागका स्पमा रहेका फॉटहरू नै भित्री हिमाली क्षेत्र हुन् । चाँदिका कचौराजस्ता देखिने यी फॉटहरूलाई भित्री हिमालय अर्थात् भोट प्रदेश भनिन्छ ।
- ओलाँद्युगोला, धुन्सा, खुम्बु, लाडाङ, ताराकोट, मुगु भित्री हिमाली क्षेत्र हुन् । मनाड, मुस्ताङ, डोल्पा क्षेत्रहरू मुख्य हिमालको उत्तरमा पर्छन् । वृष्टि छाँयामा पर्ने यी क्षेत्रहरूमा पानी बिरलै पर्छ ।
- मुख्य हिमाली क्षेत्र नेपालको सबैभन्दा उच्च हिमाली शृङ्खला हो ।

- नेपालको हिमालय खण्डमा जम्मी भण्डै २८ विभिन्न हिम शृङ्खला छन् ।
- हिमाली क्षेत्रको लगभग १७ प्रतिशत भूभाग हिउँका ढिक्का अन्तर्गत रहेका छन् ।
- सबैभन्दा लामो खुम्बु हिमनदी (३२ कि.मि.) तथा सबैभन्दा ठूलो लाडाङ्गा हिमनदी (१८ कि.मि.) यही क्षेत्रका उपज हुन् साथै विश्वकै अग्लो स्थानमा रहेको ताल तिलिचो (मनाड) पनि उच्च हिमालय शृङ्खलाको काखमा रहेको छ ।
- हिमाली प्रदेश बर्षभरी अधिकांश समय चिसो हिउँले ढाकिने यहाँ कडा तथा चिसो सिरेटो बहने हुँदा यहाँको जीवन कष्टप्रद छ ।
- मूलतः शेर्पा, थकाली, मनाड्गी, भोटे, आदि जनजातिहरूको बसोबास रहेको यो प्रदेशमा आधुनिक विकास तथा प्रविधि पुग्न सकेको छन् ।
- बौद्ध धर्माबलम्बीहरूको बसोबास बढी भएको यस प्रदेशका मानिसहरूको रहनसहन, भेषभूषा र संस्कृति तिब्बतीयन संस्कृतिसँग मिल्दौजुल्दौ छ ।
- यातायात, विद्युत् सञ्चारको न्यून विकासको कारण जनजीवन यद्यपि परम्परागत छ ।

(ख) पहाडी प्रदेश

- हिमाली प्रदेशको दक्षिणतर्फ समुद्र सतहदेखि करिब ६०० देखि ४८७७ मिटरसम्मको उचाइमा भण्डै ७५ देखि १२५ कि.मि. सम्मको चौडाइभित्र पूर्व पश्चिम फैलिएको कडा चट्टानी पहाड पर्वतहरूले ढाकिएको क्षेत्र ।
- पहाडी प्रदेशले देशको क्षेत्रफलको ६८% भूभाग, ३९ जिल्ला र ४३.०० प्रतिशत जनसङ्ख्या ओगटेको छ ।
- पहाडी प्रदेशमा भित्री पहाड, (मध्यभूमि), महाभारत लेक तथा शिवालिक श्रेणीले ढाकेका क्षेत्रहरू रहेका छन् ।
- विश्वमा नै गहिरो मानिएको अरुण उपत्यका यसै क्षेत्रमा पर्दछ । कोशी, गण्डकी, त्रिशुली, सुनकोशी, अरुण तथा तमोर नदीहरूद्वारा निर्मित उपत्यकाहरू यसैक्षेत्र अन्तर्गत पर्दछन् ।

- ब्राह्मण, क्षेत्री, किराँत, गुरुड, मगर, नेवार, तामाङ आदि जनजातिहस्तको बसोबास रहेको यो पहाडी प्रदेशमा विविध जातजाति र स्थान विशेष अनुस्यको रहनसहन, भेषभूषा तथा संस्कृति छ ।
- देशको पाँचै विकास क्षेत्रको सदरमुकाम रहेको यो प्रदेशका मानिसहरको मुख्य पेसा कृषि हो ।
- काठमाडौं, बनेपा, पोखराजस्ता व्यापारिक तथा कृषियोग्य उपत्यका लगायत त्रिशुली, पाँचखाल, माडी, पाटन, खिम्तीबाँसी, धुनीबाँसीजस्ता समथर भूभागलगायत सुकेटार, तुम्लुङ्गटार, रुम्जाटार, खेरेनीटार, पालुङ्गटार, बतार आदि यहाँका चलेका टारहरू हुन् ।

(ग) तराई प्रदेश

- गङ्गा मैदानको उत्तरी खण्डको स्पमा नेपालको दक्षिणी भागमा अवस्थित समथर भूभाग नै नेपालको तराई प्रदेश हो । यो प्रदेश समुद्र सतहदेखि करिब ६०० मि. सम्मको उचाइमा खण्डे २५ देखि ३० किमि सम्म रहेको छ ।
- नेपालको कुल क्षेत्रफलको १७ प्रतिशत भूभाग, २० जिल्ला, ५०.२७ प्रतिशत जनसङ्ख्या रहेको छ ।
- ठूला ठूला नदीहरूले बगाई ल्याएको पाँगो माटोले भरिएको यो प्रदेशको जमिन उर्वर छ र यहाँ पानीको सतह निकै मधि छ ।
- नेपालको तराई प्रदेशमा भित्री तराई क्षेत्र, भावरको पेटि तथा मैदानी क्षेत्रहरू रहेका छन् । भित्री मधेश अर्थात् भित्री तराईलाई दुन क्षेत्र पनि भनिन्छ । भित्री मधेशमा उदयपुर, सिन्धुली, मकवानपुर, चितवन, नवलपरासी, सुर्खेत र दाढ गरी सात जिल्ला पर्दछन् ।
- साल्को रुखको निम्नि उपयुक्त यो क्षेत्रमा १३ किलोमिटर लम्बाई भएको चारकोसे भाडी रहेको छ ।
- नेपालको अन्न भण्डारको नामले परिचित तराईको मैदानी भाग नेपालको सबैभन्दा दक्षिणी क्षेत्रमा पर्दछ । यो खण्ड समुद्र सतहदेखि अधिकतम २०० मिटरको उचाइसम्म फैलिएको छ ।
- तराईको मैदानलाई पूर्वी तराई (पर्सा-भापा), मध्य तराई (शिवराज-गण्डकी) तथा पश्चिम तराई (बाँके-महाकाली) मा पनि विभाजन गर्न सकिन्छ ।

- मैथली, भोजपुरी, अवधी जस्ता भाषा समुदायका विभिन्न जातजातिहस्को बसोबास रहेको यो क्षेत्रमा अन्य प्रदेशको तुलनामा आर्थिक एवम् सामाजिक विकास भएको पाइन्छ ।
- यहाँका बासिन्दाहरु छठ पर्व, जितीया पर्व, माघी पर्व, सिरुवा पर्व आदि चाडपर्व धुमधामका साथ मनाउने गर्दछन् ।
- औद्योगिक एवम् व्यापारिक दृष्टिले महत्वपूर्ण यो प्रदेशमा विराटनगर, वीरगञ्ज, जनकपुर, राजविराज, भैरहवा, नेपालगञ्ज, धनगढी, महेन्द्रनगर जस्ता ठूला सहर पर्दछन् ।

भौगोलिक अवस्थाले नेपालको आर्थिक क्षेत्रमा परेको प्रभाव

- देशको भौतिक पूर्वाधारको विकास गर्न कठिनाइ भएको अवस्था छ ।
- पहाड र हिमालबाट तराइ क्षेत्रमा बसाइँसराइ बढेकाले तराइमा घना बर्ती भएको छ ।
- भौगोलिक स्थिमा भूपरिवेष्ठित भएकाले उत्पादन लागतमा वृद्धि भई वैदेशिक व्यापार खुम्खिँदो छ ।
- आर्थिक विकासको प्रयासमा भारतको प्रभाव देखिन्छ ।
- कृषियोग्य तराइ क्षेत्रमा बढी छ भने पहाडी क्षेत्र फलफूलका लागि तथा हिमाली क्षेत्र जडिबुटि एवम् पशुपालनकाका लागि उपयुक्त रहेको छ ।
- पूर्वाधार विकासको कठिनाइले पहाड र हिमालमा भन्दा तराइ प्रदेशमा औद्योगिकरण बढी भएको छ ।

नेपालको हावापानी किसिम विशेषता

भूबनोटको आधारमा नेपालको हावापानीलाई पाँच भागमा विभाजन गर्न सकिन्छ । भूममध्य रेखीय हावापानीदेखि ध्रुवीय हावापानीसम्मको नमुना यहाँ पाइन्छ ।

१) उपोष्ण/उष्ण प्रदेशीय हावापानी

- तराइ, भावर, भित्री मधेश, पहाडका गहिरा उपत्यका, टार, बेर्सी, खोंचजस्ता करिब १२०० मिटरसम्मको होचो समथर भूभाग उपोष्ण हावापानीको क्षेत्र हो ।
- यस क्षेत्रको तापक्रम सरदर १५-४० डिग्री सेल्सियस हुने गर्छ । अन्य क्षेत्रभन्दा बढी गर्मी हुने (गर्मीमा ३८-४२ डिसे. र जाडोमा ५-१५ डिसे. सम्म) क्षेत्र नै उपोष्ण प्रदेशीय हावापानी पाइने क्षेत्र हो ।

- उपोष्ण क्षेत्रको सरदर वर्षाको परिमाण २०० से.मि. (१३००-२६०० मिलिमीटर) सम्म हुन्छ । वर्षा दक्षिणदेखि उत्तर र पूर्वदेखि पश्चिमतर्फ घट्दै जान्छ ।
  - यो क्षेत्रको कतिपय स्थानमा ग्रीष्म ऋतुमा लू चल्दछ भने हिँडमा शितलहरी चल्दछ ।
- २) न्यानो समशीतोष्ण हावापानी
- चुरे तथा मध्यभूमिको माथिल्लो भागमा करिब १२००-२१०० मिटर उचाइसम्मको क्षेत्रमा न्यानो समशीतोष्ण हावापानी पाइन्छ ।
  - यो महाभारतीय क्षेत्रमा अनुकुल हावापानी तथा तापक्रम पाइन्छ । यहाँको पहाडको टुप्पोमा यिसो र बैसी तथा उपत्यकामा न्यानो हावापानी पाइन्छ ।
  - ग्रीष्म ऋतुमा तापक्रम २४ डि. देखि ३० डि.से. पुछ भने हिँडमा ० डि.से.सम्म ओलन्छ ।
  - गर्मीको समयमा यस क्षेत्रमा १२५ से.मि. सम्म वर्षा हुन्छ । यस हावापानी पाइने क्षेत्र मनोरम र स्वस्थकर छ ।
- ३) ठण्डा समशीतोष्ण हावापानी
- महाभारत पर्वत लेकको माथिल्लो भाग तथा हिमाली भूमिको क्षेत्रमा करिब २१००-३३०० मिटरसम्मको उचाइमा यो हावापानी पाइन्छ ।
  - ग्रीष्म ऋतुमा न्यानो हुन्छ भने हिँडमा निकै जाडो हुन्छ ।
  - यहाँ ग्रीष्ममा १५-२० डि.से.सम्म र जाडोमा ० डि.से. भन्दा तल पुग्दछ ।
  - वर्षा १०० से.मि. सम्म गर्मीमा हुन्छ ।
  - न्यून तापक्रम र न्यून वर्षाको कारणले यहाँ खेतीपाती अत्यन्तै कम हुन्छ ।
- ४) लेकाली हावापानी
- नेपालको उत्तरी खण्डको हिमरेखाभन्दा तलको भूभाग र हिमाली उपत्यका नै लेकाली हावापानी पाइने क्षेत्र हो ।
  - करिब ३३००-५००० मिटरसम्मको उचाइमा यो हावापानी पाइन्छ ।
  - यहाँ ग्रीष्ममा १०-१५ डि.से. सम्म र जाडोमा ० डि.से. भन्दा तल पुग्दछ ।
  - यहा वर्षा भण्डै ४० से.मि. सम्म मात्र हुन्छ ।
  - वर्षाको भण्डै ३ चौथाइ समय हिँडले ढाकिने क्षेत्र हो ।
- ५) द्वीपीय, हिमाली, दुण्डा र सुख्खा हावापानी

- समुद्र सतहदेखि ५००० मिटरभन्दा माथि पाइने हावापानीलाई हिमाली हावापानी भनिन्छ । लगभग १६००० फिटको उचाइमा रहेको हिमरेखाभन्दा माथि सधै हिउँ जमिरहन्छ ।
- सदा हिउँ परिरहने र परेको हिउँ जमिरहने हुँदा यहाँको तापक्रम ० डिसि. भन्दा निकै तल गिरेको हुन्छ ।
- वर्षा नगन्य हुन्छ्य भए पनि हिउँ वर्षा हुन्छ ।

● मध्यान्हपछि जोडार हावा बहने यस प्रदेशमा ठण्डी धेरै समय रहन्छ ।

नेपालमा हावापानीको विशेषता

- भू-मध्य रेखीयदेखि ध्रुवीय हावापानीसम्मको नमुना,
- मनसुनी हावापानी,
- हिमालयको उचाइबाट प्रत्यक्ष प्रभावित,
- ग्रीष्म र जाडो गरी दुई किसिमको हावापानी,
- तराईमा गर्मी याममा बढी गर्मी र जाडो याममा बढी जाडो हुने,
- पहाडी प्रदेश जैविक दृष्टिले अनुकूल,
- पूर्वी क्षेत्रबाट परिचमतर्फ वर्षा क्रमशः घट्दै जाने गर्दछ,
- नेपालको हावापानी भारतको उष्णता र तिब्बतीय शुष्कताको थलोको स्पमा रहेको ।

नेपालको जल सम्पदाको स्थिति र महत्त्व

- जलसम्पदाको दृष्टिले नेपाल एशियामा पहिलो हो भने विश्वमा ब्राजिलपछि दोस्रो खानमा पर्दछ । यहाँ भण्डै ६००० नदीनाला छन् यी नदीहरूको कुल लम्बाई ४५००० कि.मि. भएको अनुमान छ ।
- नेपालका नदीहरूले भण्डै ८३००० मेगावाट विद्युत उत्पादन गर्ने क्षमता राख्छन् । त्यसैगरी ८० लाख हेक्टरमा सिंचाई सुविधा, तमाम नेपालीलाई शुद्ध पेयजलको आपूर्ति, जलयातायात, पर्यटन र मत्स्यपालन क्षेत्रमा यहाँको जलसम्पदाको उपयोग गर्न सकिन्छ ।

नेपाल भएर बग्ने नदीहरूलाई ३ भागमा बाँडन सकिन्छ ।

१) पहिलो स्तरका नदीहरूः हिमालय पर्वत र भोटमा मूल भएका नदीहरू पर्दछन् । यी नदीहरू बर्षभरि अटुट स्थमा बगिरहन्छन् । सप्तकोशी, सप्तगण्डकी कर्णाली र महाकाली पहिलो स्तरका नदीहरू हुन् ।

नदी	सहायक नदी	लम्बाई/बहाव क्षमता	सिचाइ क्षेत्र	विद्युत उत्पादन
सप्तकोशी (७२० कि.मि. तिब्बतदेखि कोशी व्यारेज)	दूधकोशी, सुनकोशी, तामाकोशी, अस्था, तमोर, इन्दावती र लिखु	१५६४ घ.मि./से.	३३००० व.कि.मि.	५२००० मेगावाट
सप्तगण्डकी (३८८ कि.मि.)	त्रिशुली, बुढीगण्डकी, मादी, मस्याङ्गदी, सेती, कालीगण्डकी, दरौदी	१७०० घ.मि./से.	२६००० व.कि.मि.	२१,००० मेगावाट
सप्तकर्णाली (५०७ कि.मि.)	हुम्ला कर्णाली, मुगु कर्णाली, ठूली भेरी, सानी भेरी, तिला, बुढी गड्गा, सेती	१३०० घ.मि./से.	४९००० व.कि.मि.	३२००० मेगावाट

- २) दोस्रो स्तरका नदीहरूः महाभारत पर्वतको लेकमा मुहान भएका नदीहरू जुन वर्षमा उर्लने र हिउँदमा सानो हुने बबई, कमला, बागमती, मेची, कन्काई, तिनाउ, मोहना, राप्ती आदि । यी नदीहरू खानेपानी, विद्युत र सिचाईको लागि उपयुक्त मानिन्छन् ।
- ३) तेस्रो स्तरका नदीहरूः चुरे पहाडमा मुहान भएका हिउँदमा अस्तित्व नहुने वर्षमा खहरे हुने, खासै उपयोगी नहुने । हर्दिनाथ, सिरिया, मनुस्मारा आदि तेस्रो स्तरका नदीहरू हुन् ।

जल सम्पदाको महत्त्व

- प्राकृतिक सम्पदा र जड्गली जन्तुको संरक्षण गर्न,
- सिंचाईको विकासमा उपयोग गर्न,
- जलविद्युत उत्पादन गर्न,
- जल यातायातको विकास गर्न,
- मत्स्यपालन व्यवसाय गर्न,
- स्वच्छ खानेपानीको आपूर्ति,
- वातावरणलाई स्वच्छ र प्रदुषणरहित बनाउन,
- जलचरको संरक्षण एवम् प्रवर्द्धन गर्न,
- रोजगारीका अवसर वृद्धि गर्न,
- कृषि उत्पादनको वृद्धि एवम् आधुनिकीकरण,

- विदेशी मुद्रा आर्जन गर्ने,
- औद्योगिक विकास गर्ने,
- पर्यटनको विकास गर्ने ।

(नोट: नेपालमा आ.व. ०६७१/०६८ सम्म कुल विद्युत उत्पादन जलविद्युतबाट ६१७ मेघावाट, तापीय विद्युत केन्द्रबाट ५३.४ मे.वा. र सौर्य शक्तिबाट एकसय किलोवाट समेत कुल विद्युत उत्पादन ७५१ मे.वा. पुगेको छ भने विद्युत उपभोग गर्ने ग्राहक सङ्ख्या ११ लाख ५२ हजार ५ सय ५ पुगेको छ ।)

वन सम्पदाः अवस्था, महत्त्व तथा बनविनाशका कारण र संरक्षणका उपाय

- हालसम्म २० वटा संरक्षित क्षेत्र स्थापना गरी देशको करिब २३.२३ प्रतिशत भूभागमा संरक्षित क्षेत्र व्यवस्थान गरिएको छ ।
- नेपालको करिब २.५ प्रतिशत भूभाग सीमसार क्षेत्रले ओगटेकोमा रामसार सूचीमा ९ वटा क्षेत्र सूचीकृत भएका छन् ।

रामसार सूचीमा सूचीकृत स्थानहरू

१९८७ मा कोशीटप्पु वन्यजन्तु आरक्ष ।

२००३ मा बिसहजारी ताल, चितवन, जगदिसपुर ताल, कपिवस्तु, घोडाघोडी ताल, कैलाली ।

२००७ मा रारा ताल, मुमु, फोक्सुण्डो ताल, डोल्पा, गोसाइँकुण्ड, रसुवा, गोक्यो ताल, सोलुखुम्बु

२००८ मा माइपोखरी इलाम

- नेपालमा २९ प्रतिशत अर्थात ४२ लाख ७० हजार हेक्टर वन र १०.६ प्रतिशत बुट्यान गरी ३४.६ प्रतिशत वन क्षेत्र रहेको छ ।
- नेपालमा आ.व. ०६८।६९ सम्म सामुदायिक वन उपभोक्ता सङ्ख्या १५,५३५, कबुलियत वन उपभोक्ता सङ्ख्या ४७२१ र साफेदारी वन समूह सङ्ख्या १७ रहेको छ भने राष्ट्रिय निकुञ्जको सङ्ख्या १० रहेको छ ।

नेपालमा पाइने बनलाई निम्न पाँच भागमा बाँडन सकिन्छ ।

क) उपोष्ण उष्ण सदाबहार वन

- तराई, भावर तथा चुरे पहाडको करिब १२०० मि.उचाइमा पर्ने ।
- यस क्षेत्रमा वर्षा र तापक्रम बढी हुने हुँदा रुखहरू अग्ला, मोटा र सदाबहार हुने ।
- साल, सिसौ, खयर आदि कडा खालका रुखहरू र सांबे, ढड्डीजस्ता घाँस पाइने ।

- यहाँ गैडा, हाती, बाघ, भालु, गोही, अजिंगर जस्ता घण्टिने जीवजन्तुसमेत पाइने ।
  - प्रसिद्ध चारकोसे भाडी यसै जड्गलमा पर्ने ।
- ख) समशीतोष्ण र मौसमी पतभड वन
- करिब १२०० देखि २१०० मिटरसम्मको उचाइमा अवस्थित ।
  - हिउँदको समयमा पातहरू भर्छन् । यहाँका रुखहरू पनि अग्ला र मोटा हुन्छन् ।
  - यहाँ साल, सल्ला, चौप, कटुस, ओखर, देबदारु आदि रुखहरू पाइने ।
  - यहाँ वाघ, भालु, हरिण, मृग, चितुवा आदि जनावर तथा विविध जातका चराचुरुङ्गी पाइन्छ ।
- ग) कोणधारी वन
- महाभारत पर्वतको करिब २१०० मि. देखि ३३०० मि. सम्मको उचाइमा पाइने ।
  - यहाँ अधिकांश समय ठण्डा हुने र बारम्बार हिउँ परिहने हुँदा यहाँका रुखका पातहरू माथि तिर चुच्चो परेका अर्थात् कोण परेका हुने ।
  - सल्ला, देबदारु, धुपी, कटुस, सिमल, चिलाउनेजस्ता नरम खालका रुख पाइने ।
  - हरिण, मृग, घोरलजस्ता जनावरका साथै डाँफे, मुनाल, च्याखुराजस्ता चराचुरुङ्गी पाइने ।
- घ) लेकाली (अल्पाइन) वनस्पति
- करिब ३३०० देखि ५००० मिटरसम्मको उचाइमा अवस्थित वन क्षेत्र ।
  - उच्च पहाडी तथा हिमाली क्षेत्रमा वर्षेभरि चिसो र शुष्क जलवायु पाइने हुँदा यहाँ अग्ला र तुला रुखहरू पाइँदैनन् । करिब ३६०० मिटरको उचाइसम्म केही भाडीजस्ता रुखहरू पाइन्छन् ।
- ङ) टुण्ड्रा वनस्पति (हिमाली सुख्खा वनस्पति)
- करिब ५ हजार मिटरभन्दा माथि पाइने ।
  - बाहै महिना हिउँले ढाकिने हुँदा वनस्पति प्रायः पाइदैन ।
  - हिमालका खोंच, ढांटहरूमा पाइने काई, लेउ, झ्याउ यस क्षेत्रका वनस्पति हुन् ।
  - एक प्रकारले यो क्षेत्रलाई वनस्पति विहीन क्षेत्र पनि भनिन्छ ।
- वन सम्पदाको महत्त्व (हरियो वन नेपालको धन)

- वातावरणीय एवम् प्राकृतिक सन्तुलन कायम राख्न,
- नेपालको सौन्दर्य वृद्धि गर्दै पर्यटन विकास,
- पशुपंक्षी एवम् जनावरको आहार,
- ऊर्जाको प्रमुख स्रोत,
- भूक्षय बाढी पहिरोबाट बचावट,
- खाद्य उत्पादनमा योगदान,
- पशुपंक्षी वन्य जन्तुको सुरक्षा,
- वन पैदावारमा आधारित उद्योगको विकास,
- भूमिगत जलको सुरक्षा,
- अर्थतन्त्रमा योगदान र राजस्वको स्रोत,
- जडिबुटी निर्यात तथा कार्बन व्यापार,
- रोजगारी र आय आर्जनका अवसरमा वृद्धि,
- वातावरणीय सन्तुलन,
- मरुभूमीकरणबाट जोगाउनु ।

वनविनाशका कारण (वन ऐन तथा नियमावली प्रभावकारी कार्यान्वयन नहुनु)

- जनचेतनाको अभाव,
- अव्यवस्थित बसाइसराइ,
- जनसङ्ख्यामा वृद्धि,
- वैकल्पिक ऊर्जाको अभाव,
- वन सुरक्षाको अभाव,
- कृषिका लागि वन अतिक्रमण,
- अव्यवस्थित पूर्वाधार निर्माण,
- डँडेलो,
- बाढी पहिरो,
- वनविनाश गर्नेलाई उचित सजाय नहुनु ।

वन संरक्षणका उपाय

- वन सीमा, अग्नी रेखाको व्यवस्था,

- जनचेतनामा अभिवृद्धि,
- कानुनको प्रभावकारी कार्यान्वयन,
- वृक्षारोपणलाई बढाउने,
- वैकल्पिक ऊर्जाको सहज उपलब्धता,
- पूर्वाधार निर्माण गर्दा वातावरणीय प्रभाव मूल्यांकन गर्ने,
- जनसङ्ख्या वृद्धि नियन्त्रण,
- बसाइंसराइलाई व्यवस्थित गर्ने ।

(नोट: आर्थिक वर्ष २०६६/२०६७ मा ऊर्जाको खपतमध्ये दाउराबाट ७५.३%, कृषिजन्य अवशेषबाट ३.६% र पशुजन्यबाट ५.६% त्यसैगरी आ.ब. २०६७/०६८ मा ऊर्जाको खपतमध्ये दाउराबाट ७०.१%, कृषिजन्य अवशेषबाट ३.६% र पशुजन्यबाट ५.७%भएको थिए ।)

राष्ट्रिय निकुञ्जहरू

नाम	क्षेत्रफल	स्थापना मिति	अवस्थिति
चितवन राष्ट्रिय निकुञ्ज	९३२ व.कि.मि.	सन् १९७३ (२०३०)	चितवन, पर्सा, मकवानपुर
से-फोकसुन्डो रा.नि.	३५५५ व.कि.मि.	सन् १९८४ (२०४०)	डोल्पा र मुगु
लामटाङ रा.नि.	१७१० व.कि.मि.	सन् १९७६ (२०३२)	रसुवा, नुवाकोट, सिन्धुपाल्चोक
सगमाथा रा.नि.	११४८ व.कि.मि.	सन् १९७६ (२०३२)	सोलुखुम्बु
रारा रा.नि.	१०६ व.कि.मि.	सन् १९७६ (२०३२)	मुगु, जुम्ला
खप्टड रा.नि.	२२५ व.कि.मि.	सन् १९८४ (२०४०)	बझाङ, बाजुरा, डोटी, अछाम
बर्दिया रा.नि.	१६८ व.कि.मि.	सन् १९८८ (२०४५)	बर्दिया
मकालुवर्स्तु रा.नि.	१५०० व.कि.मि.	सन् १९९१ (२०४८)	संखुवासभा र सोलुखुम्बु

शिवपुरी रा.नि.	१४४ व.कि.मि.	सन् २००२ (२०५८)	काठमाडौं, नुवाकोट, सिन्धुपाल्योक, धादिङ
बाँके रा.नि.	५५० व.कि.मि.	१२ जुलाई २०१०	बाँके, बर्दिया, दाढ़, सल्यान

- सगरमाथा राष्ट्रिय निकुञ्ज सबैभन्दा अग्लो स्थानमा रहेको राष्ट्रिय निकुञ्ज हो ।
- सगरमाथा राष्ट्रिय निकुञ्ज र चितवन राष्ट्रिय निकुञ्ज विश्वसम्पदा सूचीमा सूचीकृत राष्ट्रिय निकुञ्जहरू हुन् ।

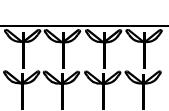
जनजीवनमा भौगोलिक वातावरणको प्रभाव

- नेपाल विश्वमान चित्रमा सानो मुलुक भए तापनि यहाँको भौगोलिक विविधता विश्वमै नमुनायुक्त छ । यहाँ हिमाल, पहाड, तराई गरी तिन प्रदेश रहेका छन् भने यहाँको हावापानी समेत ध्रुवीयदेखि भूमध्य रेखीयसम्मको विविधतायुक्त छ । भौगोलिक वातावरण अनुसार यहाँको जनजीवनमा विभिन्न प्रभाव परेको देखिएन्छ ।
- नेपाल एक भू-परिवेष्टि तुलनात्मक भएकाले यहाँ सामुद्रिक पहुँच छैन यसले गर्दा हामीले विभिन्न वस्तुहरू आयात निर्यात गर्दा उत्पादन लागत बढ्न गएको छ ।
- नेपालको सबैभन्दा उत्तरी खण्डमा हिमाली प्रदेश पर्दछ । यहाँको उचाइ करिब ३३०० मिटर देखि ८८४८ मिटरसम्म रहेको छ । ५००० मिटरसम्म याथि हिउँरेखा पर्ने र यहाँ अधिकांश समय हिउँले ढाकी नै रहेको हुन्छ । यहाँ चिसो अत्यधिक हुने हुनाले यहाँको बसाइ कष्टप्रद छ । यहाँ खेतीपाती राम्रो नसप्रने तर जडिबुटि सङ्कलन, पर्यटन, पशुपालन लगायतका व्यवसाय सञ्चालन हुने गरेको छ ।
- नेपालको पहाडी प्रदेशमा हिमाली एवम् तराई क्षेत्रको तुलनामा मनोरम हावापानी पाइन्छ । सरदर ६०० देखि ३३०० मिटरसम्मको उचाइमा रहेको यो प्रदेशमा कडा चट्टानयुक्त ठुला पहाडहरू रहेका छन् जसको कारण सबै क्षेत्रमा यातायातको सुगमता छैन । यो क्षेत्रमा खेतीपातीभन्दा फलफूल खेती राम्रो हुने गर्दछ ।
- नेपालको दक्षिणी भागमा पूर्व पश्चिम करिब ६०० मिटरसम्मको उचाइमा फैलिएको तराई प्रदेशमा अधिक गर्मी हावापानी पाइन्छ । यहाँको माटो उभ्जाउ हुनुका साथै सिंचाई सुविधा पनि राम्रो भएकाले खेतीपाती राम्रो हुने र यो क्षेत्रलाई नेपालको अन्नको भण्डार पनि भन्ने गरिन्छ । यातायात, शिक्षा, खानेपानी, स्वास्थ्य आदि सुविधाको कारण यहाँको जनसङ्ख्या बर्सेनी बढ्दो छ ।
- यसरी भौगोलिक वातावरणले नै मानव जीवनमा प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष प्रभाव पारेको हुन्छ । जहाँ भौगोलिक वातावरण अनुकूल छ त्यहाँ मानव बस्ती पनि घना

हुन्छ । आर्थिक क्रियाकलापमा सक्रियता बढ्न गई व्यक्तिको प्रतिव्यक्ति आयमा वृद्धि भई देशकै कुल ग्राहस्थ उत्पादन वृद्धि हुन्छ ।

नेपालको नक्सासम्बन्धी कार्य

कुनै पनि ठाउँ देश वा महादेश वा विभिन्न ठाउँहरूको आकार रेखाबाट पुस्तक, पोष्टर आदिमा उतार्ने कामलाई नक्सा बनाउनु भनिन्छ । नक्साबाट थोरै सङ्केतले धेरै कुराहरूको जानकारी पाउन सकिन्छ । कुनै पनि मानिस देशभित्र वा बाहिर घुम्न जाँदा विभिन्न ठाउँहरूमा जानको लागि दिशानिर्देश गर्ने काम पनि नक्साले गर्ने गर्दछ । नक्साको माध्यमबाट विभिन्न ठाउँको हावापानीको बारेमा समेत सरल तरिकाले जानकारी प्राप्त गर्न सकिन्छ । अर्को शब्दमा भन्दा पृथ्वीको सतहमा रहेका भौतिक, राजनीतिक र वातावरणीय तथ्यहरूको जानकारी दिनको लागि रेखाको माध्यमद्वारा कोरिएको तथ्य वा चित्रलाई नक्सा भनिन्छ । धेरै कुरा र धेरै ठुलो भूगोल वा भूभागको जानकारी सानै चित्रमार्फत् दिनुपर्न भएकाले विभिन्न वस्तु ठाउँ, नदीनालाको जानकारी दिनको लागि नक्साको प्रयोग गरिन्छ । नक्सामा सङ्केतको रूपमा प्रयोग हुने केही चित्रहरू निम्नानुसार रहेका छन् :

क्र.सं.	नाम	सङ्केत
१.	नदी	
२.	राष्ट्रिय निकुञ्ज	
३.	ताल	
४.	ठाउँ, सहर	
५.	हिमाल, टाकुरा, पर्वत	
६.	पर्वत श्रेणी शृङ्खला, पर्वत माला	
७.	कृषि बाली	
८.	वनजड्गलको क्षेत्र	

१.	मार्ग (सडक)	
१०.	मन्दिर, धार्मिक स्थल	
११.	चैत्य गुम्बा	
१२.	मरुभूमि	
१३.	भञ्ज्याङ्ग	
१४.	घाँसे मैदान	
१५.	भरना	
१६.	रङ्गु मार्ग, रोपवे केबुलकार	
१७.	हवाइ मार्ग	
१८.	रेल मार्ग	
१९.	अन्तर्राष्ट्रिय सिमना	
२०.	विमानस्थल	

नक्सामा प्रयोग गरिने रडहरू

१. वन क्षेत्रलाई हरियो
२. हिमाली क्षेत्रलाई सेतो
३. जल क्षेत्रलाई निलो

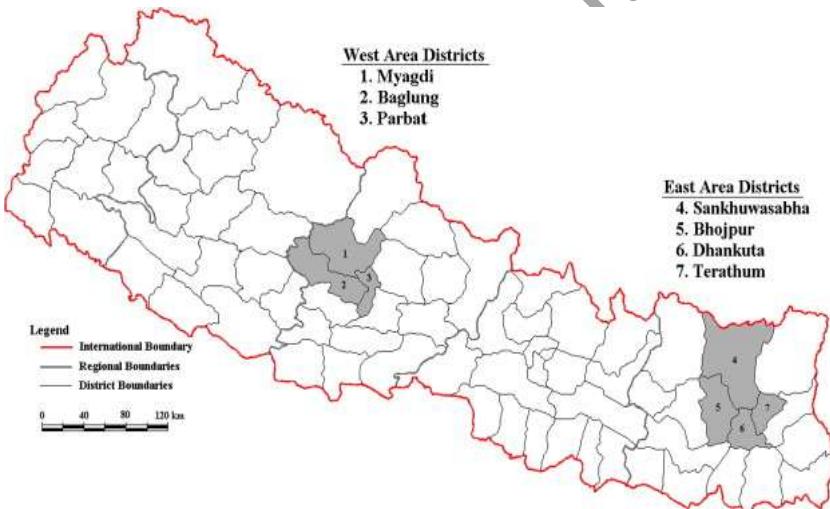
४. मानिस बसोबास गर्ने स्थल वा अन्यलाई अन्य रड्गको प्रयोग गरिन्छ ।

नक्सा बनाउँदा ध्यान दिनुपर्ने कुराहरू

१. पेन्सिलको प्रयोग गर्नुपर्ने,
२. राम्रो सफा र शुद्ध अक्षरमा लेख्नुपर्ने,
३. सड्केतो प्रयोग गरेर नक्सा भर्ने कार्य गर्नुपर्दछ ।

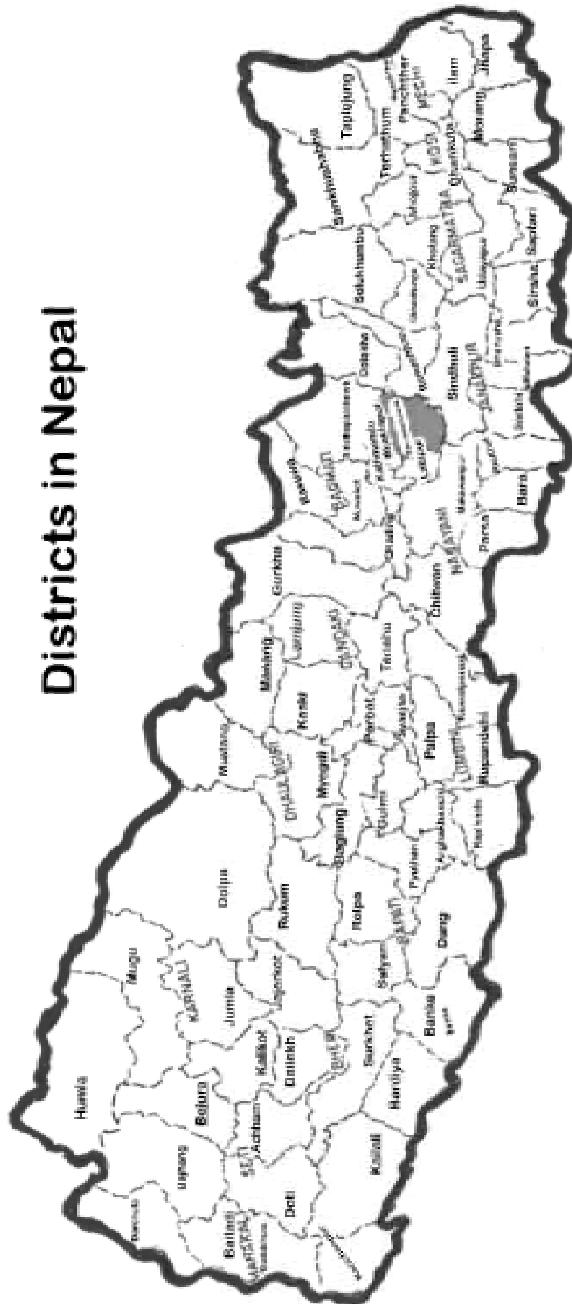
नक्सामा रहेका विभिन्न बिषयवस्तुहरूलाई जम्मा ४ वटा सड्केत चिह्नहरू (लाइन, बिन्दु, क्षेत्र र अक्षरद्वारा देखाइन्छ । सडक, नदी आदि रेखा चित्रद्वारा, मन्दिर, घर, टावर आदि बिन्दु चिन्हद्वारा नामहरू र अन्य सबैका लागि अक्षरहस्तद्वारा देखाइन्छ भने निकुञ्जलाई क्षेत्रद्वारा देखाइन्छ ।

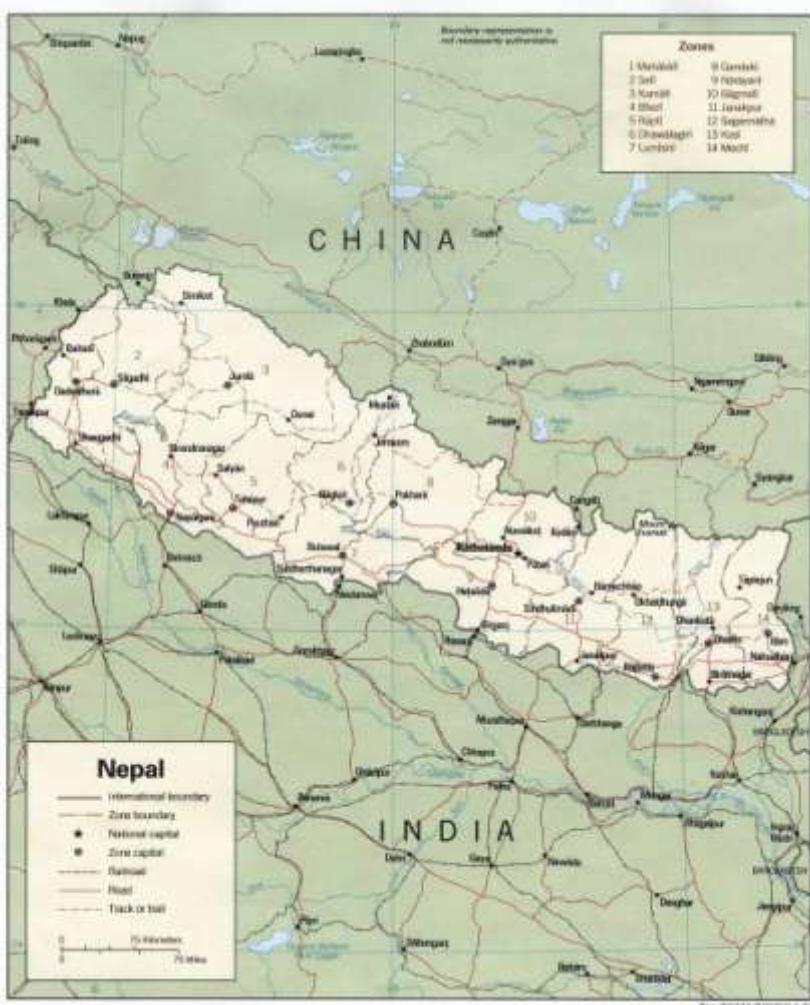
अभ्यासका लागि केही नक्साहरू तल उल्लेख गरिएका छन् ।

Districts in Nepal

१.२ नेपालको राजनीतिक विभाजनको आधार, महत्त्व र विशेषता

- राजनीतिक दृष्टिकोणबाट मुलुकलाई विभिन्न क्षेत्र तथा प्रदेश, प्रान्त, अञ्चल, जिल्ला, नगर, गाउँ, इलाका तथा केन्द्र आदि प्रशासनिक इकाईमा विभाजन गर्ने कार्यलाई नै राजनीतिक विभाजन भनिन्छ ।
- प्रधानमन्त्री भीमसेन थापाको पालामा नेपाललाई ३९ जिल्लामा विभाजन गरिएको थियो भने राणाशासन कालमा तराईमा १२ पहाड एवम् हिमालमा २३ गरी ३५ जिल्लामा विभाजन गरियो ।
- वि.सं. २०१८ बैशाख १ मा नेपाललाई १४ अञ्चल ७५ जिल्लामा विभाजन गरियो ।
वि.सं. २०२९ असार १३ मा नेपाललाई ४ विकासक्षेत्र र वि.सं. २०३७ असोज २६ मा नेपाललाई ५ विकास क्षेत्रमा विभाजन गरियो ।
- हाल नेपालमा ३९१५ गा.वि.स., १ महानगरपालिका, ४ उपमहानगरपालिका र ५३ नगरपालिका रहेका छन् । नेपाल सरकारले आ.ब. ०६८/०६९ मा थप ४९ वटा नयाँ नगरपालिका (१३२ गा.वि.स. लाई गाभेर) घोषणा गरेकोमा हालसम्म कार्यान्वयनामा आउन नसकेको अवस्था छ ।

राजनीतिक विभाजनको आधार: भौगोलिक विभाजन गर्दा मुख्यतः पहिचान र सामर्थ्यलाई आधार लिने गरिन्छ । बुद्धांगत स्पमा भौगोलिक विभाजनका आधार निम्न छन्:

- भौगोलिक र जनसङ्ख्याको स्थिति,
- क्षेत्रगत निरन्तरता,
- विकासका पूर्वाधार (जस्तै सडक, खानेपानी आदि),
- ऐतिहासिक निरन्तरता,
- प्राकृतिक स्रोत साधनको उपलब्धता,
- प्रादेशिक एकता र जातीय एकता,
- प्रशासनिक सुगमता,
- सामाजिक बनोट,
- धर्म रीतिरिवाज र संस्कृति ।

राजनीतिक विभाजनको महत्त्व

- प्रशासनिक कार्यमा सघाउ पुऱ्याउन,

- राज्यको उपरिथिति जनाउन,
- आर्थिक सामाजिक असमानता हटाउन,
- विकेन्द्रीकरणको प्रवद्धन गर्न,
- विकास निर्माणको काममा सहजता ल्याउन,
- जनताको पहुँचमा सेवा सुविधा पुऱ्याउन,
- हरेक क्षेत्रमा समतामूलक पहुँच पुऱ्याउन,
- क्षेत्रीय सञ्चुलन कायम गर्न,
- स्रोतको प्रतिफलको न्यायोचित वितरण गर्न ।

थप जनकारीहरू (स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, २०५५ अनुसार)

- नगरपालिका: कम्तीमा बिस हजार जनसङ्ख्या र न्यूनतम पचास लाख रुपैयाँ वार्षिक आय स्रोत तथा विद्युत, सडक, खानेपानी, सञ्चार र अन्य त्यस्तै न्यूनतम सहरी सुविधा भएको अर्ध सहरीक्षेत्र । तर पहाडी र हिमाली क्षेत्रमा सडक सुविधा नभए तापनि कम्तीमा दस हजार जनसङ्ख्या र न्यूनतम पाँच लाख रुपैयाँ वार्षिक आयस्रोत भए पुग्ने छ ।
- महानगरपालिका: कम्तीमा तिन लाख जनसङ्ख्या भएको र न्यूनतम चालिस करोड रुपैयाँ वार्षिक आयस्रोत भई विद्युत, खानेपानी, सञ्चारको सुविधा भएको, नगरको प्रमुख सडक साथै शाखा सडकहरू समेत पक्की भएको, स्वास्थ्य सेवासम्बन्धी विशिष्ट प्रकृतिको सेवा उपलब्ध भएको, अन्तर्राष्ट्रिय खेलकुद कार्यक्रमका लागि आवश्यक पूर्वाधार भएको, उच्च शिक्षाका लागि विभिन्न विषयहरूमा पर्याप्त अवसरहरू भएको र कम्तीमा एउटा विश्वविद्यालय स्थापना हुनुको साथै अन्य यस्तै पर्याप्त सहरी सुविधा भएको र उपमहानगरपालिका भैसकेको ।
- उप-महानगरपालिका: कम्तीमा एक लाख जनसङ्ख्या भएको र न्यूनतम दस करोड रुपैयाँ वार्षिक आयस्रोत भई विद्युत, खानेपानी, सञ्चारको सुविधा भएको, नगरका प्रमुख सडकहरूसमेत पक्की भैसकेको, उच्चस्तरीय शिक्षा तथा स्वास्थ्य सेवाको सुविधा भएको, राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय स्तरको खेलकुद कार्यक्रमका लागि सामान्य व्यवस्था भएको, सार्वजनिक उद्यानहरू र नगर सभागृहको व्यवस्था भएको र अन्य त्यस्तै आवश्यक सहरी सुविधा हुनुको साथै नगरपालिका भैसकेको ।

१.३ नेपालको विकासका पूर्वाधारहरू (शिक्षा, स्वास्थ्य, यातायात, सञ्चार, खानेपानी, विद्युत् तथा अन्य ऊर्जाका स्रोतहरू आदि) को विकासको अवस्था

सामान्यतया विकास भन्नाले सकारात्मक परिवर्तन भन्ने बुझिन्छ । विकासले नै मानव समुदायलाई उन्नत, प्रगतिशील तथा समृद्ध गराउन सहयोग गर्दछ । देशको आर्थिक तथा सामाजिक विकासका लागि उपलब्ध गराइने आधारभूत सेवा, सुविधालाई नै विकासका पूर्वाधार भनिन्छ । हाम्रो विकासका पूर्वाधारहरूमा मुख्यतः शिक्षा, स्वास्थ्य, खानेपानी, सडक, सञ्चार, विद्युत् आदिलाई महत्वपूर्ण मानिन्छ ।

शिक्षा (Education)

Education in its general sense is a form of learning in which knowledge, skills, and habits of a group of people are transferred from one generation to the next through teaching, training, research, or simply through auto didacticism. Generally, it occurs through any experience that has a formative effect on the way one thinks, feels, or acts.
(<http://en.wikipedia.org/wiki/Education>)

- शिक्षालाई मानव विकासका लागि सबैभन्दा महत्वपूर्ण पूर्वाधार मानिन्छ ।
- शिक्षालाई विकासको पूर्वाधारहरूको पूर्वाधार पनि भनिन्छ ।
- शिक्षाको उज्ज्यालो नछरेसम्म देश विकास सम्भव नै छैन ।
- शिक्षाले मानिसलाई सक्षम, सबल, एवम् प्रतिस्पर्धी बनाई मानिसको चारित्रिक विकास गर्दछ ।
- आज विश्वव्यापीकरणले सेवा क्षेत्र लगायत सबै क्षेत्रमा प्रतिस्पर्धाको वातावरण सिर्जना गरेको परिप्रेक्ष्यमा प्रतिस्पर्धी मानव संशाधन विकास गर्ने साधन नै शिक्षा हो ।

शिक्षाको महत्व

- दक्ष जनशक्तिको उत्पादन,
- उद्यमशील एवम् स्वावलम्बी बन्न,
- प्रतिष्ठामा वृद्धि,
- प्रतिस्पर्धात्मक क्षमताको विकास,
- चरित्रवान् तथा नैतिकवान् बन्न,

- सामाजिक परिवर्तनको संवाहक बन्न ।

नेपालको विद्यमान शैक्षिक अवस्था

अन्तरिम योजना (२०६७।०६८ देखि २०६९।७०) अनुसारको अवस्था

१. पृष्ठभूमि

नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ ले नागरिकको माध्यमिक तहसम्मको शिक्षा प्राप्त गर्ने आधारभूत अधिकार प्रत्याभूत गरेको छ । प्रत्येक व्यक्तिलाई गुणस्तरीय शिक्षाको अवसर प्रदान गरी मुलुकको आर्थिक एवम् सामाजिक स्थान्तरणमा योगदान गर्न सक्ने विश्वव्यापीकरणको युगमा अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा प्रतिस्पर्धा गर्न सक्ने र राष्ट्र निर्माणको दायित्वलाई बहन गर्न सक्ने देशभक्त नागरिक तयार गर्न सरकार प्रयासरत रहेको छ । सोही अनुस्य विगतका उपलब्धिहस्तरलाई सुदृढ गर्दै विविध विधा र तहको शिक्षामा समतामूलक पहुँच सुनिश्चित गर्ने, सहस्राब्दी विकास लक्ष्यलगायत राज्यले राष्ट्रिय एवम् अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा व्यक्त गरेका प्रतिवद्वतालाई पुरा गर्ने, शिक्षालाई जीवनोपयोगी, सान्चर्भिक, एवम् रोजगारमूलक बनाउन र सकारात्मक सामाजिक परिवर्तनको संवाहकका स्थमा विकास गर्नेतर्फ यो योजनाको प्रयास केन्द्रित रहनेछ ।

२. अद्यावधिक स्थिति

शिक्षा क्षेत्रमा विगतमा भएका नीतिगत, कानूनी, संस्थागत, कार्यक्रमगत र मानवीय विकासका प्रयासहस्त्रे शिक्षा क्षेत्रमा महत्त्वपूर्ण उपलब्धि भएको छ । तिनवर्ष अन्तरिम योजनामा ६ वर्षमाथि र १५ वर्षमाथि उमेर समूहको साक्षरता दर क्रमशः ७६ र ६६ प्रतिशत पुन्याउने लक्ष्य राखिएकोमा उक्त दर क्रमशः ६३.७ र ५५.६ पुगेको छ । पूर्व प्राथमिक तथा प्रारम्भिक बालविकास केन्द्र समेतको सहजै देखिने भर्ना दर ५१ प्रतिशत पुन्याउने लक्ष्य रहेकोमा ६६.२ प्रतिशत पुगेको छ । कक्षा एकमा बालविकासको अनुभवसहित भर्ना हुन आउने बालबालिकाको औसत दर करिब ४९.९ प्रतिशत पुगेको छ । प्राथमिक तह (कक्षा १-५) मा सहजै देखिने भर्नादर र खुद भर्ना दर क्रमशः १०४ र १६ प्रतिशत पुन्याउने लक्ष्य रहेकोमा क्रमशः १४१.४ र ९३.७ प्रतिशत पुगेको छ । निम्न माध्यमिक तह (कक्षा ६-८) मा खुद भर्नादर ६३.२ प्रतिशत पुगेको छ । आधारभूत तह (कक्षा १-८) मा लैड्जिक अनुपात लगभग समदरमा पुगेको छ । खुद भर्नादर आधारभूत तहमा ८३.२ प्रतिशत र माध्यमिक तह (कक्षा ९-१२) मा २३.९ प्रतिशत पुगेको छ । माध्यमिक तह (कक्षा ९-१०) को सहजै देखिने भर्नादर ६० प्रतिशत पुन्याउने लक्ष्य रहेकोमा ६५.७ पुगेको छ भने खुद भर्नादर ४०.८ प्रतिशत पुगेको छ । उच्च शिक्षामा सहजै देखिने भर्ना दर ७.५ प्रतिशत पुगेको छ । यसै गरी प्राविधिक शिक्षा र व्यावसायिक तालिममा लक्षित समूहको पहुँच बढेको छ र

मध्यमस्तरीय जनशक्ति उत्पादनमा सकारात्मक प्रभाव पर्ने गएको छ । मुलुकका करिब एक तिहाई विद्यालयको व्यवस्थापनमा समुदायको सक्रिय सहभागिता रहेकै आएको छ । करिब २१ लाख विद्यार्थीले वार्षिक स्प्यमा छात्रवृत्ति प्राप्त गरिरहेका छन् । प्रति विद्यार्थीमा आधारित लगानी नीतिअनुसार विद्यालयहस्ताई अनुदान प्रदान गरिएकै आएको छ । शिक्षामा लगानी मैत्री वातावरण सिर्जना भएको छ । योजना अवधिमा २६,७७३ विद्यालय र समुदायमा आधारित बालविकास केन्द्रहरू सञ्चालनमा रहेका छन् । पाठ्यक्रमलाई समयानुकूल सुधार गरिएकै । मातृभाषामा प्राथमिक शिक्षा प्राप्त गर्ने पाउने अधिकारको सुनिश्चितताका लागि विभिन्न मातृभाषामा कक्षा ५ सम्मका पाठ्यपुस्तक तथा पाठ्यसामग्री विकास गरिएका छन् । कक्षा १-५ सम्म निरन्तर विद्यार्थी मूल्यांकनका विविध क्रियाकलापहरू कार्यान्वयनमा ल्याइएका छन् ।

३. समस्या तथा चुनौती

सबै विद्यालयहस्ता तोकिएको न्यूनतम मापदण्डअनुसारको पूर्वाधार विकास हुन नसक्नु, बालिका तथा वञ्चितीकरणमा परेका समुदायका बालबालिकाहस्ताई विद्यालयमा ल्याउन र टिकाइ राख्न नसक्नु, संबोलाई उच्च शिक्षाको समान अवसर पुऱ्याउन नसक्नु, सिकाइ उपलब्धिमा अपेक्षित सुधार हुन नसक्नु, पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक, शैक्षिक व्यवस्थापन, परीक्षा र मूल्यांकनलाई समयानुकूल बनाउन नसक्नु, संस्थागत विद्यालयहस्तको प्रभावकारी नियमन गर्न नसक्नु, सामुदायिक र संस्थागत विद्यालयको शैक्षिक उपलब्धिमा रहेको दुरीलाई कम गर्न नसक्नु, शिक्षक व्यवस्थापन प्रभावकारी रूपमा गर्न नसक्नु, शिक्षालाई उत्पादन र रोजगारीमूलक बनाउन नसक्नु, निःशुल्क अनिवार्य आधारभूत शिक्षाको कार्यान्वयन जस्ता सस्याहरू शिक्षा क्षेत्रमा रहेका छन् । यसै गरी प्रारम्भिक बालविकास केन्द्रको विस्तार र प्रभावकारी सञ्चालन हुन नसक्नु, साक्षरता कार्यक्रमको कमजोर कार्यान्वयन, उच्च शिक्षाको शैक्षिक व्यवस्थापन र नियमन प्रभावकारी हुन नसक्नु, प्राविधिक शिक्षा तथा व्यावसायिक तालिमका अवसरहस्ता समावेशी र समन्यायिक पहुँच सुनिश्चित गर्न नसकिन्नु, राष्ट्रिय स्तरमा सिप परीक्षण गर्ने संयन्त्रको कमी हुनु जस्ता समस्याहरू रहेका छन् । सबै तहको शिक्षालाई अपेक्षाकृत समावेशी बनाउने, विद्यालयमा बालमैत्री वातावरणको सिर्जना गर्ने, माध्यमिक तह क्रमिक स्प्यमा निःशुल्क गर्न दिगो स्रोतको व्यवस्था गर्ने, प्राविधिक शिक्षा तथा व्यावसायिक तालिमको पहुँच सर्वसाधारणसम्म पुऱ्याउने, सबै तहको शिक्षाको गुणस्तर अभिवृद्धि गर्ने, शिक्षासम्बन्धी तथ्याङ्क व्यवस्थापन पद्धतिलाई व्यवस्थित गर्ने, विकेन्द्रीकरणलाई व्यावहारिक स्प्यमा प्रभावकारी बनाउने, शिक्षक व्यवस्थापन प्रभावकारी बनाउने, उच्च शिक्षाको व्यवस्थापनमा सुधार

गरी राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय बजारको मागसँग आबद्ध गर्ने, युवा शक्तिलाई उत्पादनशील क्षेत्रमा सक्रिय बनाउने कार्यहरू चुनौतीका स्थमा रहेका छन् ।

४. परिमाणात्मक लक्ष्य

क्रसं.	विवरण	आ.ब. ०६६/०६७ को स्थिति	त्रिवर्षीय योजनाको लक्ष्य
१.	प्रौढ साक्षरता दर	६३.०	६७.०
२.	७५ देखि २४ वर्ष उमेर समूहको साक्षरता दर	८३.५	९०.०
३.	कक्षा एकमा बालविकासको अनुभवसहित भर्ना हुन आउने बालबालिकाको दर	४९.९	५७.०
४.	आधारभूत तह (कक्षा १-५) खुद भर्ना दर	९३.७	९८.०
५.	आधारभूत तह (कक्षा ६-८) को खुद भर्ना दर	६३.२	७५.०
६.	माध्यमिक तह (कक्षा ९-१०) मा खुद भर्ना दर	४०.८	५०.०
७.	आधारभूत तह (कक्षा १-८) मा खुद भर्ना दर	८३.	९१.३
८.	कक्षा ५ सम्म टिकाउ दर	७७.९	८५.५
९.	कक्षा ८ सम्म टिकाउ दर	६२.०	७०.०
१०.	माध्यमिक तह (कक्षा ९-१२) मा खुद भर्ना दर	२३.९	३५.०
११.	उच्च शिक्षामा सहजै देखिने भर्नादर	७५	९०.०

(Three year plan 2067&068-2069&070)

जनगणना २०६८ अनुसार शिक्षा

- साक्षरता दर (**Literacy Rate**): यसपटकको जनगणनाले देशका ५ वर्ष वा सोभन्दा माथिल्लो उमेरका कुल २,३९,२६,५४१ जनसङ्ख्यामा ६५.९ प्रतिशत व्यक्तिहरू साक्षर रहेको देखाएको छ । पुरुषको साक्षरता दर ७५.१ प्रतिशत छ भने महिलाको साक्षरता दर ५७.४ प्रतिशत रहेको छ । २०५८ सालको जनगणनामा ६ वर्ष वा सोभन्दा माथिल्लो उमेरका व्यक्तिहरूको कुल साक्षरता दर ५४.१, पुरुष साक्षरता दर ६५.५ र महिला साक्षरता दर ४२.८ प्रतिशत थियो ।
- शैक्षिकस्तर प्राप्ति (**Educational Attainment**): पाँच वर्ष वा सोभन्दा माथिल्लो उमेरका साक्षर जनसङ्ख्याको सबैभन्दा ठूलो हिस्सा अर्थात् ३९.० प्रतिशत व्यक्तिहरूले प्राथमिक तह (कक्षा १ देखि ५ सम्म) उत्तीर्ण गरेको पाइएको छ । निम्न माध्यमिक तह (कक्षा ६ देखि ८ सम्म) उत्तीर्ण गरेका व्यक्तिहरू २०.३ प्रतिशत अंशसहित दोस्रो

बहुसङ्ख्यामा रहेको देखिन्छ । एस.एल.सी. वा सो सरह उत्तीर्ण गर्ने व्यक्तिहरू कुल जनसङ्ख्याको १०.२ प्रतिशत देखिन्छन् भने एस.एल.सी. भन्दा माथिल्लो तह उत्तीर्ण गर्नेहरू १०.२ प्रतिशत नै देखिएका छन् । जम्माजम्मी ४.२ प्रतिशत व्यक्तिहरूले अनौपचारिक शिक्षा हासिल गरेको देखिएको छ ।

स्वास्थ्य (Health)

Health is the level of functional or metabolic efficiency of a living being. In humans, it is the general condition of a person's mind and body, usually meaning to be free from illness, injury or pain (as in "good health" or "healthy").(www.wikipedia.org)

The World Health Organization (WHO) defined health in its broader sense in 1946 as "a state of complete physical, mental, and social well-being and not merely the absence of disease or infirmity.

- नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ ले आधारभूत स्वास्थ्य सेवालाई जनताको आधारभूत अधिकारको रूपमा स्थापित गरेको छ ।
- स्वस्थ्य जनशक्ति कुनै पनि देशको गहना हो । स्वास्थ्य जनशक्ति बेगर कुनै पनि देशको आर्थिक एवम् सामाजिक विकास सम्बन्ध छैन भने देशले सामाजिक सुरक्षामा ठूलो लगानी गर्नुपर्ने भई विकासात्मक क्रियाकलाप गर्न असमर्थ हुन्छ ।
- स्वास्थ्य क्षेत्रमा रोग लाग्न उपचार गर्नु भन्दा रोग लाग्न नदिनु नै वेश हुन्छ भन्ने गरिन्छ ।

नेपालको विद्यमान स्वास्थ्य अवस्था

अन्तरिम योजना (२०६७।०६८ देखि २०६९।००) अनुसारको अवस्था

१. पृष्ठभूमि

नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ ले स्वास्थ्यलाई जनताको आधारभूत अधिकारको रूपमा स्थापित गरेको छ । यही संबैधानिक व्यवस्था एवम् क्षेत्रीय तथा अन्तर्राष्ट्रिय मञ्चमा जनाइएको प्रतिबद्धता अनुरूप गुणस्तरीय स्वास्थ्य सेवामा सबै नागरिकको पहुँच सुनिश्चित गर्ने कार्यमा सरकार क्रियाशील रहदै आएको छ । यसै सन्दर्भमा सहश्राव्दी विकास लक्ष्य एवम् नेपाल स्वास्थ्य क्षेत्र कार्यक्रम (दोस्रो) समेतका आधारमा कार्यक्रमहरू कार्यान्वयन गरी यस क्षेत्रको योगदानबाट गरिबी न्यूनीकरणमा

सहयोग

पुन्याउनु

आजको

आवश्यकता

भएको छ ।

२. अद्यावधिक स्थिति

योजनाबद्ध विकास प्रक्रियाको क्रममा स्वारथ्य क्षेत्रमा भएका नीतिगत, कार्यक्रमगत, जनशक्ति विकास, औषधी उपकरण आपूर्ति र संस्थागत प्रयासबाट स्वारथ्य सेवा प्रवाहमा समावेशी स्प्यमा भइरहेको सङ्ख्यात्मक र गुणात्मक विकासले जनसाधारणको गुणस्तरीय स्वारथ्य सेवामा पहुँच बढेको छ । यसका अतिरिक्त निजी, सामुदायिक र गैरसरकारी क्षेत्र तथा स्थानीय निकायबाट पनि स्वारथ्य सेवामा थप योगदान पुगेको छ । नेपालमा सञ्चालित राष्ट्रिय खोप कार्यक्रमलगायत विविध खोप कार्यक्रम र संक्रामक तथा असङ्ग्रामक रोगसम्बन्धी सेवामा गुणात्मक र सङ्ख्यात्मक सुधार भएबाट हाल औसत आयु ६६.३ वर्ष पुगेको छ । तिन वर्षाय अन्तरिम योजनाले लिएको परिमाणात्मक लक्ष्यका सूचकहरूमध्ये कुल प्रजनन दर (२९) र मातृमृत्युदर (प्रति लाखमा २२९), नवजात शिशु मृत्युदर (प्रति हजार जीवित जन्ममा ३०), शिशु मृत्युदर (प्रति हजार जीवित जन्ममा ४४) र बाल मृत्युदर (प्रति हजार जीवित जन्ममा ५५) को लक्ष्य हासिल भइसकेको छ भने अन्य सूचकहरू लक्ष्य अनुसार प्राप्त नभए पनि गत तिन वर्षमा उल्लेखनीय स्प्यमा बढेको देखिन्छ । तथापि, दुर्गम जिल्लाहरू/बर्तीहरू र गरिबीको रेखामुनि रहेका र पछिडिएका वर्गको स्वारथ्य सेवामा पहुँच सरल, सुलभ र व्यापक हुन सकेको छैन र स्वारथ्य स्थितिमा अपेक्षाकृत स्प्यमा सुधार आउन सकेको छैन । सांस्कृतिक, लैडिगिक, आर्थिक र सामाजिक व्यवधानहरूले गर्दा पनि उपलब्ध स्वारथ्य सेवाहरू समतामूलक स्प्यमा प्रवाह हुन सकेका छैनन् ।

३. समस्या तथा चुनौती

ऐसागत स्वारथ्य, सहरी स्वारथ्य, विद्यालय स्वारथ्य, चिकित्सासम्बन्धी प्रभावकारी कानुनी व्यवस्था नहुनु, आवश्यक औषधि औजारको व्यवस्थित आपूर्ति हुन नसक्नु, स्वारथ्य संस्थाहरूमा दक्ष जनशक्तिको कमी तथा दुर्गम स्थानमा स्वारथ्यकर्मीहरूको परिचालनमा कठिनाइ, भौतिक संरचना तथा मर्मत सम्भारको कमी, विभिन्न जनस्वारथ्य सेवा प्रदान गर्न निकायबिच समन्वयको कमी जस्ता समस्याहरू रहेका छन् ।

विद्यमान् नियम कानुनमा सान्दर्भिक सुधार ल्याउनु, आवश्यक संसाधनसहित नियमित गुणस्तरीय स्वारथ्य सेवा सरल र सुलभ स्प्यमा प्रदान गर्नु, निजी क्षेत्रलाई नियमन गर्नु, उपलब्ध स्वारथ्य सेवा सम्बन्धमा सबै जनसाधारणलाई सचेत गराउनु, अनुगमन र मूल्याङ्कन कार्यालाई प्रभावकारी बनाउनुका साथै द्वन्द्वबाट विस्थापित जनताले भोग्नु परेको विशेषत: मानसिक स्वारथ्य, अपाङ्गता, आर्थिक पीडाबाट सिर्जित समस्या समाधान गर्नु जस्ता चुनौतीहरू यस क्षेत्रमा रहेका छन् ।

परिमाणात्मक लक्ष्य

क्र.सं.	विवरण	आ.ब. ०६६/०६७ को स्थिति	त्रिवर्षीय योजनाको लक्ष्य
१.	जनतामा अत्यावश्यक स्वारथ्य सेवाको उपलब्धता (प्रतिशत)	७८.८३	९०
२.	तोकिएका अत्यावश्यक औषधि तोकिएका संस्थामा	९३.३८	९५
३.	चारपटक पूर्व प्रसुति सेवा प्राप्त गर्ने महिला (प्रतिशत)	३५.२	६५
४.	दक्ष प्रसुतिकर्मीबाट प्रसुति सेवा (प्रतिशत)	२८.८	४०
५.	परिवार नियोजन साधन प्रयोगकर्ता (प्रतिशत)	४८	५७
६.	एचआइभी एडसबारे विस्तृत ज्ञान भएको १४-३५ वर्षका महिला (प्रतिशतमा)	९९.९	३२
७.	१५-४९ वर्षका एचआइभी प्रभावित (प्रतिशत)	०.४९	०.३०
८.	क्षयरोग पत्ता लगाउने (खकार पोजिटिभ) (प्रतिशत)	७५	८१
९.	क्षयरोग निको हुने दर (प्रतिशत)	८९	९०
१०.	कुल प्रजनन दर (१५-४९ वर्षको महिला)	२.९	२.७५
११.	मातृ मृत्युदर (प्रति लाख)	२२९	१९२
१२.	नवजात शिशु मृत्युदर (प्रतिहजार जीवित जन्ममा)	३०	२३
१३.	शिशु मृत्युदर (प्रतिहजार जीवित जन्ममा)	४४	३८
१४.	बाल मृत्युदर (प्रतिहजार जीवित जन्ममा)	५५	४७
१५.	कम तौल भएका बच्चा (प्रतिशत)	३४	३२

यातायात (Transportation)

Transport or transportation is the movement of people, animals and goods from one location to another. Modes of transport include air, rail,

road, water, cable, pipeline, and space. The field can be divided into infrastructure, vehicles, and operations. Transport is important since it enables trade between people, which in turn establishes civilizations.

- यातायात सेवा प्रवाह, आर्थिक विकास र सामाजिक एकीकरणको माध्यम हो ।
- विकासको आधारभूत पूर्वधारको स्पमा रहेको यातायातका साधनहरूको माध्यमबाट क्षेत्रीय असमानता कम गर्न, आर्थिक क्रियाकलापलाई गतिशीलता प्रदान गर्न र अन्य क्षेत्रको विकास तथा सेवा प्रवाहलाई सरल बनाउन सकिन्छ ।
- नेपालमा मुख्य यातायातको साधनमा सडक एवम् हवाई यातायातलाई लिने गरिन्छ । भविष्यमा रेलमार्ग, जलमार्ग एवम् रज्जुमार्ग समेतको विकासबाट पर्याप्त फाइदा लिन सकिन्छ ।
- नेपालका ७५ जिल्लामध्ये ७३ जिल्ला सदरमुकाममा सडक यातायात पुगिसकेको छ भने डोल्पा र हुँगला जिल्लामा सडक पुग्न बाँकी रहेको छ ।
- आ.व. ०६६००६७ को अन्तराम ६३०४ कि.मि. कालोपत्रे, ४७७२ कि.मि. खण्डास्मिथ, र ८८९२ कि.मि. कच्चीबाटो समेत १९९६८ कि.मि. यातायात सञ्चालन योग्य सडक र १३६५ वटा पुल निर्माण भएको छ ।

नेपालको विद्यमान यातायातको अवस्था

अन्तरिम योजना (२०६७०६८ देखि २०६९।।०) अनुसारको अवस्था

१. पृष्ठभूमि

नेपालमा सवारी साधनको प्रयोग वि.सं. १९९६ सालदेखि भएको हो । यातायातको विकासको क्रममा खास गरी त्रिभुवन राजपथको निर्माण पछि मात्र देशको राजधानी लगायतका क्षेत्रमा सवारीको प्रयोग सुरु भयो । वि.स. २०१७/१८ सालदेखि भाडाका सवारीबाट इजाजत दस्तुर लिन सुरु गरियो । बद्दो सवारी साधनको व्यवस्थापन तथा सार्वजनिक सवारीलाई भरपर्दो, सुरक्षित, वातावरणमैत्री तथा सर्वसाधारणको पहुँचमा पुन्याई रोजगारीको सिर्जना गर्नुका साथै अर्थिक विकासमा टेवा पुन्याउने गरी विकास गर्नु आजको आवश्यकता हो । हाल देशमा सार्वजनिक सवारीका साधनहरू निजी क्षेत्रबाट मात्र सञ्चालित छन् । निजी क्षेत्र बाहेक सरकारी, सहकारी र वैदेशिक लगानी आकर्षित गरी सडक यातायातसँगै रेल्वे सेवाको विकास र विस्तार गर्न सके अर्थात्न्त्रमा अनुकूल प्रभाव पर्ने दुनाले यसतर्फ ठोस पहल गर्नु अति आवश्यक देखिन्छ ।

२. अद्यावधिक स्थिति

२८ खरिदार नोट <https://www.dotnepal.com>

आ.ब.२०६६।६७ सम्मा जम्मा ८,०५,६१४ सवारी साधन दर्ता, सवारी चालक अनुमतिपत्र लिनेको सङ्ख्या १२ लाख पुगेको छ । सवारी चालक अनुमतिपत्रका ६ लाख अभिलेख वेभसाइटमा राखिएको, बागमती, लुम्बिनी तथा गण्डकी यातायात व्यवस्था कार्यालयहरूका सवारी अभिलेख कम्प्युटर सञ्जालमा ल्याई ई-बिलिङ्ग सुरु गरिएको, तेस्रो पक्ष बिमासम्बन्धी मापदण्ड कार्यान्वयन गरिएको, यातायात व्यवस्था नियमावली, २०५४ मा संशोधन गरिएको, वैज्ञानिक पद्धतिबाट सार्वजनिक सवारी साधनको भाडा तोक्ने काम प्रारम्भ भएको, केही महिलाहरू तथा अपाउँगलाई निःशुल्क सवारी चलाउने तालिम प्रदान गरिएको, सवारी चालक अनुमतिपत्रलाई स्मार्ट कार्डमा परिणत गर्ने र इम्बोस्ड नम्बर प्लेटको व्यवस्था गर्ने काम प्रारम्भ भएको, रेल्वे सेवा विभाग रथापनाको प्रक्रिया आरम्भ भएको छ । काठमाडौंको टेकुमा Vehicle Fitness Test Centre रथापना गरिएको, सवारीचालक अनुमतिपत्र प्रयोगात्मक रथलमा सि.सि.टि.भि. को व्यवस्था, काठमाडौं उपत्यकाबाट ग्यास टेम्पो विस्थापन कार्य सुरु भएको छ ।

३. समस्या तथा चुनौती

सार्वजनिक यातायात सुरक्षित, भरपर्दो र सुलभ हुन नसक्नु, सवारी साधनको तुलनामा सङ्क विस्तार नहुनु, यातायात सेवाको गुण स्तरमा सुधार नहुनु, यातायात व्यवस्था कार्यालयहरूको क्षमता वृद्धि नहुनु, अदृश्य रथमा सिन्डिकेट प्रणाली कायमै रहनु, सार्वजनिक सवारीका साधनको अनुगमन हुन नसक्नु, कर्णाली अञ्चलमा यातायात व्यवस्था कार्यालय रथापना नहुनु, नयाँ सवारी साधनको आयात र पुराना सवारी साधन विस्थापन आदि समस्याको रथमा रहेका छन् ।

सिन्डिकेट प्रणालीको अन्त्य, यातायातसँग सम्बन्धी निकायहरूबिच समन्वय गर्नु, कार्यालयहरूको कार्यबोक अनुस्य भौतिक पूर्वाधार, जनशक्ति र वित्तीय स्रोत तथा प्रविधि उपलब्ध गर्नु, राज्यको तर्फबाट सार्वजनिक सवारी सञ्चालन गर्नु, सङ्क दुर्घटना, ट्राफिक जाम र प्रदुषण नियन्त्रण, यातायात प्रशासनलाई पारदर्शी र सेवाग्राही मैत्री बनाउनु, काठमाडौंको ट्राफिक जाम र वातावरण प्रदुषण नियन्त्रण यस क्षेत्रका चुनौतीको रथमा विद्यमान् छन् ।

सञ्चार (Communication)

- सञ्चार भनेको कुनै पक्षबाट अर्को पक्षमा विचार भावना र सन्देशको आदान प्रदान गर्ने प्रक्रिया हो ।

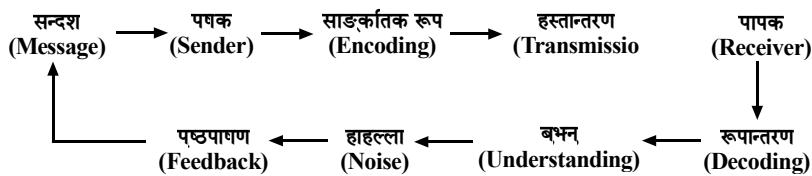
- सञ्चारमा दुई पक्ष समाविष्ट भएका हुन्छन् एउटा सन्देश दिने पक्ष र अर्को सन्देश प्राप्त गर्ने पक्ष । सन्देश प्रेषित गर्ने पक्षले जुन अर्थ र सन्दर्भमा सूचनाको हस्तान्तरण गरेको छ प्राप्त गर्ने पक्षले सोही अर्थ तथा सन्दर्भमा बुझेको हुनु पर्दछ ।
- निश्चित उद्देश्य प्राप्ति गर्न वा कुनै व्यक्ति दुई वा सोभन्दा बढी पक्षहरूबिच सन्देश प्रवाह गर्ने क्रममा प्रयोग गर्ने प्रक्रिया, माध्यम, सङ्केत र बुफाइएको संयुक्त स्थ नै सञ्चार हो ।
- सञ्चार भन्ने, सुन्ने र बुझ्ने कार्यको निरन्तर र क्रमबद्ध प्रक्रिया हो । यसको अभावमा व्यवस्थापनका कुनै पनि कार्यहस्ताई व्यवस्थित र प्रभावकारी ढङ्गबाट सम्पादन गर्न सकिंदैन ।
- अड्डेजीको Communication भन्ने शब्द Latin भाषाको "communities" बाट आएको हो जसको अर्थ हुन्छ साभा भावना ।
- सञ्चार संधै मौखिक हुन्छ भन्ने छैन, सङ्केत, ध्वनि प्रयोग गरेर पनि सूचना तथा जानकारीको आदान प्रदान गर्न सकिछ ।
- अत सङ्गठनले संधै उपयुक्त, प्रभावकारी र कुशल सञ्चार संयन्त्र खडा गर्न उचित सञ्चार प्रणाली र प्रक्रियाको छनोट गर्न सक्नु पद्धर्छ ।

राष्ट्रको सर्वाङ्गीण विकासको लागि सूचना तथा सञ्चारक्षेत्रको विकास र विस्तार अपरिहार्य छ । देशका भौगोलिक विकटतालाई मध्यनजर गर्दै सूचना तथा सञ्चार प्रविधिको विकासलाई राष्ट्रिय विकाससँग आबद्ध गर्न जरूरी छ ।

सञ्चारको महत्त्व

- व्यवस्थापनको आधारभूत कार्य,
- व्यवस्थापनको सहयोगी,
- सुमधुर मानवीय सम्बन्ध,
- जनसम्पर्क,
- सङ्गठनको सफल सञ्चालन,
- परिवर्तनको प्रतिरोधको सामना,
- सम्बन्ध र नियन्त्रणमा सहयोगी,
- सूचना प्रवाहमा प्रभावकारिता,
- उपादकत्वमा वृद्धि,
- अन्तर समूह द्वन्द्व समाधान ।

सञ्चारको प्रक्रिया

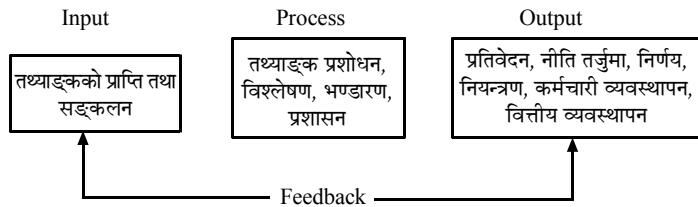
सञ्चारका माध्यम

- एकतर्फी सञ्चार (**One way Communication**) : समाचारपत्र, पुस्तिका, प्रतिवेदन, रेडियो, टेलीभिजन, ईमेल, इन्टरनेट।
- दुइतर्फी सञ्चार (**Two way Communication**) : सम्मेलन, छलफल, अन्तर्रक्तिया, टेलिफोन, च्याट।
- तलतिर सञ्चार (**Downward Communication**)
- माथितिर सञ्चार (**Upward Communication**)
- समतल सञ्चार (**Horizontal Communication**)
- छड्के सञ्चार (**Diagonal Communication**)

व्यवस्थापन सूचना प्रणाली (**Management Information system**)

- व्यवस्थापनलाई निर्णय गर्दा आवश्यक पर्ने सूचनाहरू एकीकृत रूपमा एकै थलोबाट उपलब्ध गराउने पद्धतिलाई व्यवस्थापन सूचना प्रणाली भनिन्छ।
- व्यवस्थापनलाई आवश्यक पर्ने सूचनाहरू उपलब्ध गराउने तर्जुमा गरिएको एउटा व्यवस्थित प्रणाली नै व्यवस्थापन सूचना प्रणाली हो।
- व्यवस्थापन सूचना प्रणाली अन्तर्गत मानिस तथा मेसिन मार्फत व्यवस्थापकीय कार्यका लागि आवश्यक पर्ने सूचना सङ्कलन, भण्डारण तथा परिमार्जन गर्ने व्यवस्थित तथा निरन्तरको पद्धतिको विकास गरिएको हुन्छ।
- MIS ले सूचनाको सङ्कलन, वर्गीकरण, विश्लेषण, प्रशोधन र प्रस्तुति गर्ने कार्य गर्दछ।

व्यवस्थापन सूचना प्रणाली

व्यवस्थापन सूचना प्रणालीका तत्त्वहरू

- मानिस,
- प्रक्रिया,
- तथ्याङ्क,
- हार्डवेयर,
- सफ्टवेयर।

व्यवस्थापन सूचना प्रणालीको आवश्यकता तथा महत्त्व

- सङ्गठनको नीति निर्माण, योजना तर्जुमा, कार्यान्वयन, अनुगमन तथा मूल्याङ्कन कार्यमा आवश्यक पर्ने सूचना उपलब्ध गराउँछ।
- सङ्गठनमा आउन सक्ने आन्तरिक र बाह्य चुनौतीको बारेमा पूर्व जानकारी प्रदान गर्न।
- व्यवस्थापकलाई निर्णय गर्न आवश्यक पर्ने जानकारी प्रदान गर्न।
- सेवा प्रवाहमा प्रभावकारिता ल्याउन।
- सङ्गठनको उत्पादन तथा उत्पादकत्व वृद्धि गर्न।
- जोखिम न्यूनीकरण गर्न।
- उत्पादनको बजारीकरण गरी बिक्री वृद्धि गर्न।
- सङ्गठनको कार्यदक्षता तथा प्रभाकारिता वृद्धि गर्न।
- व्यवस्थापनलाई समन्वय र नियन्त्रणमा आवश्यक सहयोग गर्दै।
- सङ्गठनमा गतिशीलता तथा सजीवता ल्याउँछ।
- सङ्गठनमा आवश्यक पर्ने पूर्वाधारको व्यवस्था गर्न।

व्यवस्थापन सूचना प्रणालीको प्रयोग अभिलेख व्यवस्थापन, सेवा व्यवस्थापन, कर्मचारी व्यवस्थापन,	MIS का चुनौतीहरू खर्चिलो प्रणाली, दक्ष जनशक्तिको कमी, सूचना Overload हुन सक्ने,
---	--

बजार व्यवस्थापन, बिक्री व्यवस्थापन, उत्पादन व्यवस्थापन, परिवर्तन व्यवस्थापन, प्रतिवेदन तयारी आदि ।	प्रणालीगत/प्रविधिक समस्या, सूचना लुकाउने प्रवृत्ति बढ्न सक्ने ।
--	--

व्यवस्थापन सूचना प्रणालीको सिद्धान्तहरू

- कार्य शीघ्रताको सिद्धान्त,
- सञ्जालीय प्रणालीको सिद्धान्त,
- एकीकृत सूचना व्यवस्थापनको सिद्धान्त,
- सूचनामा आधारित निर्णयको सिद्धान्त,
- सेवाग्राहीको सन्तुष्टिको सिद्धान्त,
- कार्यदक्षताको सिद्धान्त ।

नेपालको विद्यमानमा सञ्चारको अवस्था

अन्तरिम योजना (२०६७।०६८ देखि २०६९।०९) अनुसारको अवस्था

१. पृष्ठभूमि

राष्ट्रको सर्वाङ्गीण विकासको लागि सूचना तथा सञ्चार क्षेत्रको विकास र विस्तार अपरिहार्य छ । विगतका योजना अवधिमा यस क्षेत्रबाट प्रदान हुँदै आएको सेवामा सङ्ख्यात्मक तथा पहुँच विस्तार उत्साहजनक रहयो । गुणात्मक सुधारका लागि प्रयास जारी रहेको छ । सूचना तथा सञ्चार क्षेत्रमा भित्रिएका नयाँ नयाँ प्रविधिसँगै जनतालाई उपलब्ध गराइने सेवासुविधामा विविधीकरण र गुणस्तरमा वृद्धि गर्दै सूचना तथा सञ्चार क्षेत्रलाई देशको समग्र विकासका लागि महत्त्वपूर्ण आधारस्तम्भको स्थिमा विकास गर्दै लैजानुपर्ने टड्कारो आवश्यकता छ । लोकतान्त्रिक व्यवस्थालाई संरक्षणात गर्ने सवालमा देशको भौगोलिक विकटतालाई मध्यनजर गर्दै सूचना तथा सञ्चार प्रविधिको विकासलाई राष्ट्रिय विकाससँग आबद्ध गर्नु जरुरी छ ।

२. अद्यावधिक स्थिति

तिन वर्षीय अन्तरिम योजनामा लक्ष्य बमोजिम सबै गाउँ विकास समितिहरूमा टेलिफोन सेवा पुऱ्याइयो । देशभर नेपाल टेलिभिजनको प्रसारण पुऱ्याउने लक्ष्य लिइएकोमा ७९.५ प्रतिशत जनसङ्ख्यामा मात्र प्रसारण पुऱ्न सक्यो । त्यस्तै रेडियो नेपालको प्रसारण देशभर पुऱ्याउने लक्ष्य लिइएकोमा ८० प्रतिशत जनसङ्ख्यामा पुऱ्गेको अनुमान छ । ५,८६,६४८ फिक्स्ड लाइन टेलिफोन पुऱ्याउने लक्ष्य लिइएकोमा

८,४९,६१८ पुगेको छ । ताररहित टेलिफोन १२,४८,९८९ पुऱ्याउने लक्ष्य लिइएकोमा ६,०४,२०६ मात्र हासिल भयो । मोबाइल टेलिफोन ३९,८८,९७९ पुऱ्याउने लक्ष्य भएकोमा ९९,९५,५६२ पुगेको छ । टेलिफोन घनत्व प्रतिसय व्यक्ति २५ लक्ष्य रहेकोमा ३१.३ पुगेको छ । जिल्ला हुलाकहरूमा काउन्टर अटोमेसन गर्ने लक्ष्य भएकोमा गोश्वारा हुलाकमा मात्र उक्त कार्य सम्पन्न भएको छ । त्यस्तै २२० हुलाक कार्यालयमा टेलिसेन्टरहरूको स्थापना भयो भने क्षेत्रीयस्तरबाट समेत गोरखापत्रको प्रकाशन गर्ने लक्ष्य राखिएकोमा विराटनगर र बुटवलमा प्रकाशनका लागि व्युरोको स्थापना भएको छ ।

३. समस्या तथा चुनौती

सूचना तथा सञ्चार क्षेत्रमा भएको विकासलाई आत्मसात गर्ने पूर्वाधार तथा जनशक्तिको कमी, दूरसञ्चार क्षेत्रमा सेवाप्रदायकहरूबिच अन्तर्राष्ट्रिय र जनशक्तिको समस्या, आफ्नै दुवानी साधनको कमीले आन्तरिक डाँक दुवानी परिचालन हुन नसक्नु, छापा प्रकाशनहरूको गुणस्तरमा अपेक्षित सुधार हुन नसक्नु, दूरसञ्चार नीति तथा दूरसञ्चार ऐनमा सामयिक सुधार हुन नसक्नु, सुरक्षण मुद्रणालय विकासका लागि पर्याप्त स्रोत (वित्तीय र जनशक्ति)को कमी जस्ता समस्याहरू यस क्षेत्रमा विद्यमान रहेका छन् ।

भौगोलिक विकटता तथा अन्य पूर्वाधारको विकासको कमीले सूचना प्रविधिको व्यापक विस्तारमा कठिनाइ, दूरसञ्चार सेवा गुणस्तरयुक्त हुन नसक्नु, निजीक्षेत्रका विद्युतीय सञ्चार माध्यमहरूमा सहरी क्षेत्रलाई मात्र लक्ष्य बनाउने प्रवृत्ति देखिनु, फ्रिक्वेन्सीको वितरण एवम् समुचित व्यवस्थापनमा समस्या देखिनु जस्ता चुनौतीहरू रहेका छन् ।

खानेपानी (Water Supply)

- सुरक्षित खानेपानी तथा सरसफाई मानव विकासको प्रमुख आधार हो । मानिसको दैनिक जीवन यापन प्रक्रिया र स्वास्थ्यसँग खानेपानी र सरसफाईको प्रत्यक्ष सम्बन्ध हुने भएकाले यसमा सबैको पहुँच हुनु आवश्यक छ ।
- पानीको प्रयोग हात्रो दैनिक जीवनमा सबैभन्दा बढी हुन्छ । खान, नुहाउन, कपडा धुन लगायत सरसफाईको कार्य गर्ने पानी नभई हुँदैन ।
- शुद्ध खानेपानीको अभावले मानिसमा हैजा, आउँ, भाडापखाला, जनिडिस, आदि रोगले सताउन सक्दछ ।

नेपालको विद्यमानमा खानेपानीको अवस्था

अन्तरिम योजना (२०६७।०६८ देखि २०६९।०३) अनुसारको अवस्था

१. अद्यावधिक रिथिति

खानेपानी र सरसफाइको क्षेत्रमा बहुनिकाय क्रियाशील रहेका छन् । खानेपानीको गुणस्तर तथा सेवास्तर वृद्धि गर्न सहरी तथा अर्धसहरी क्षेत्रमा उपभोक्ताहरूको सहलगानीमा आयोजनाहरू कार्यान्वयन गरिएको छ । सम्बद्ध निकाय र सरोकारवालाहरूसँगको सहकार्य र सहभागितामा पूर्ण सरसफाइ कार्यक्रम सञ्चालन गरी खुल्ला दिसामुक्त क्षेत्र विकास गर्दै लैजान एकल सरसफाइ कार्यक्रम सुरु गरिएको छ ।

खानेपानी र सरसफाइ एकीकृत रूपमा विस्तार गर्न निर्माणाधीन र नयाँ खानेपानी आयोजनाहरूमा पूर्ण सरसफाइ कार्यक्रम आबद्ध गरिएको छ । काठमाडौं उपत्यकाको खानेपानी व्यवस्थापनको लागि नेपाल खानेपानी संस्थानको उपत्यका भित्रको सम्पति र दायित्व काठमाडौं उपत्यका खानेपानी व्यवस्थापन बोर्डलाई हस्तान्तरण गरिएको र व्यवस्थापनको जिम्मेवारी काठमाडौं उपत्यका खानेपानी लिमिटेडलाई दिइएको छ । बुहप्रतिक्षित मेलम्बी खानेपानी आयोजनाको टनेल निर्माणको कार्य चालु छ । तिन वर्षीय अन्तरिम योजना अवधिमा आवश्यकता अनुस्य पर्याप्त आर्थिक स्रोतको व्यवस्था हुन नसक्नाट लक्ष्य अनुस्य समयमै आयोजना सम्पन्न हुन नसक्दा जनतालाई ओपेक्षित सेवा उपलब्ध गराउन सकिएन । उक्त योजना अवधिमा कुल ८५ प्रतिशत जनसङ्ख्यालाई आधारभूत खानेपानी सेवा उपलब्ध गराउने लक्ष्य रहेकोमा ८० प्रतिशत जनसङ्ख्यालाई र मध्यम तथा उच्चस्तरको खानेपानी सेवा उपभोग गर्ने जनसङ्ख्याको प्रतिशत १५ पुन्याउने लक्ष्य रहेकोमा जम्मा १०.५ प्रतिशतलाई मात्र पुगेको छ भने ६० प्रतिशत जनसङ्ख्यालाई सरसफाइ सेवा उपलब्ध गराउने लक्ष्य रहेकोमा ४३ प्रतिशत जनसङ्ख्यालाई मात्र यो सेवा पुगेको छ । सेवा उपलब्ध भएको जनसङ्ख्याको प्रतिशत ग्रामीण तथा सहरी क्षेत्रबिचमा र खानेपानी तथा सरसफाइ बिचमा पनि ढूलो अन्तर देखिएको छ । खानेपानी सुविधा उपलब्ध गराउन बाँकी रहेका ठाउँहरू प्रायशः पातलो जनघनत्व भएका र तुलनात्मक रूपमा बढी दुर्गम ठाउँहरू भएकाले सेवा विस्तार महँगो हुने हुँदा अनुसन्धानात्मक कार्यद्वारा उपयुक्त र सर्तो लागतको प्रविधि विकास गर्न जरूरी देखिन्छ ।

२. समस्या तथा चुनौती

खानेपानी तथा सरसफाइ क्षेत्रमा कार्यरत विभिन्न निकायहरूबिच योजना कार्यान्वयन तथा अनुगमनमा समन्वयको कमी, पर्याप्त बजेटको अभावमा पुराना आयोजनाहरूको नियमित मर्मत सम्भार र समयोचित सुधार तथा विस्तारका कार्य गर्न नसिक्नु, वनजड्गल विनाश र जलवायु परिवर्तनका कारण भइरहेका स्रोतहरू सुरु

जानु यस क्षेत्रका प्रमुख समस्याहरू हुन् । माग अनुसार दिगो र पर्याप्त मात्रामा गुणस्तरीय खानेपानी उपलब्ध गराउनु, सरसफाइ सेवामा सबैको पहुँच पुऱ्याउनु, काठमाडौं लगायतका ठूला सहरहरू तथा ग्रामीण र दुर्गम स्थानमा छरिएर रहेका बस्तीहरूमा माग अनुसारको खानेपानी सुविधा उपलब्ध गराउनु, सम्पन्न प्रणालीहरूको उचित मर्मत सम्भार, सुधार विस्तार तथा पुनर्निर्माण गरी सेवा पुनःस्थापन गर्नु यस क्षेत्रका प्रमुख चुनौती हुन् । उपलब्ध स्रोतहरूको सही उपयोग गरी समतामूलक एवम् व्यावसायिक तवरले वितरण गर्नु र खानेपानी तथा सरसफाइ क्षेत्रमा संलग्न निकायहरू बिच प्रभावकारी समन्वय कायम गरेर कार्यान्वयनमा एकस्यता ल्याई दोहोरोपना हटाउनु पनि चुनौतीपूर्ण नै रहेको छ ।

परिमाणात्मक लक्ष्य

क्र.सं.	विवरण	आ.ब. ०६६/०६७ को स्थिति	त्रिवर्षीय योजनाको लक्ष्य
१.	आधारभूत खानेपानी सेवा: कुल लाभान्वित जनसङ्ख्या (हजारमा) कुल लाभान्वित जनसङ्ख्याको प्रतिशत	२२५४७ ८०	२५२२३ ८५
२.	मध्यम/उच्चस्तरको खानेपानी सेवा: कुल लाभान्वित जनसङ्ख्या (हजारमा) कुल लाभान्वित जनसङ्ख्याको प्रतिशत	१२०७० १०५	४४५१ १५
३.	सरसफाइ सेवा: कुल लाभान्वित जनसङ्ख्या (हजारमा) कुल लाभान्वित जनसङ्ख्याको प्रतिशत	१२०७० ४३	१७८०४ ६०

नेपालमा खानेपानी सम्बन्धमा देखिएका समस्या

- खानेपानीको कारणले लाग्ने रोगहरू दिनानुदिन वृद्धि हुदै गएको छ ।
- सुरक्षित र स्वारक्ष्य खानेपानीको भरपर्दा र पर्याप्त सेवा उपलब्ध हुन नसकेको ।
- खानेपानीको स्रोतहरूको उचित व्यवस्थापनको अभाव छ ।
- बढ्दो सहरीकरण, बनविनाश, जनसङ्ख्या वृद्धि जस्ता कारणले पानीका मुहानहरू सुकै गएका छन् ।
- पानीको पुनः प्रयोग हुन नसक्नु ।

- जमिनलाई ढलान, पिच आदि गरिनाले प्राकृतिक अवस्थामा पानी जमिनभित्र जान नपाएको ।

विद्युत् तथा अन्य ऊर्जा (**Electricity and Other Energy**)

जल विद्युत्

१. पृष्ठभूमि

नेपालले विद्युत् ऊर्जाको क्षेत्रमा अनुभव सँगालेको एक शताब्दी बितेको छ । आठौं पञ्चवर्षीय योजनासम्म मुख्य स्थमा सरकारी क्षेत्रको मात्र संलग्नता पाएको यस क्षेत्रले नयाँ विद्युत् ऐन, २०४९ सँगै निजी क्षेत्रलाई समेत संलग्न गराएको छ । सुख्खायाममा नदीहरूमा जलस्तर घट्न गई जडित क्षमताअनुसारको विद्युत् उत्पादन अत्यधिक स्थमा घट्न जाने तथा यसै समयमा विद्युतको माग उच्च हुने कारणले माग र आपूर्तिबिच असन्तुलन भएकाले विगत केही वर्षदेखि लोडसेडिङ गर्नुपर्ने अवस्था रहेको छ । विद्युत् उत्पादनको साथसाथै वितरणलाई पनि व्यवस्थापन गर्न विद्यमान प्रसारण प्रणालीको संरचनामा सुधार तथा विस्तार, प्रसारण आयोजनाहरूको लागि जग्गामा अधिकार प्राप्त गर्ने काममा रथानीय बासीहरूको विभिन्न मागहरू एवम् अवरोध, व्यापारको लागि बजारको सुनिश्चितताको अभावमा लगानी आकर्षित नहुने जस्ता कारणले आन्तरिक तथा बाह्य बजार व्यवस्थापनका लागि राष्ट्रिय ग्रिडको विस्तार तथा सुदृढीकरण र नेपाल भारत अन्तर्देशीय उच्च भोल्टेज प्रसारण लाइन निर्माण समेतमा अगाडि बढ्न सकिएको छैन । नेपालको समग्र विकास र समृद्धिका लागि जलस्रोतको उपयोग एकमात्र दिगो आधारको स्थमा स्थापित भएको छ । जलविद्युत् क्षेत्रमा निजी लगानीकर्ता तथा पूँजी बजारको आकर्षण बढ्दै गएको अवस्थामा यस क्षेत्रमा लगानीको सम्भावना बढ्न गई थप आयोजनाहरू निर्माणमा सहयोग पुग्ने देखिएको छ । जलविद्युत् उत्पादनको प्रचुर सम्भावना र विद्युत् खपतका लागि आन्तरिक बजार यथेष्ट मात्रामा उपलब्ध रहेको तथा निर्यातको सम्भावना समेत रहेको अवस्थामा यस क्षेत्रलाई देशको ऊर्जा अभाव हटाउँदै आर्थिक विकासको भरपर्दो आधारको स्थमा स्थापित गर्नु अपरिहार्य भएको छ ।

२. अद्यावधिक स्थिति

तिनवर्षीय अन्तरिम योजनाको अन्त्यसम्ममा राष्ट्रिय प्रसारण ग्रिडमा आबद्ध जलविद्युत् उत्पादनको जडित क्षमता ६३९.७ मेगावाट पुग्यो, जसमा नेपाल विद्युत् प्राधिकरणको ४७२.९ मेगावाट र निजी क्षेत्रको १६६.८ मेगावाट रहेको छ । तापीय

विद्युत् उत्पादन सहित राष्ट्रिय प्रसारण ग्रिडमा आबद्ध विद्युतको जडित क्षमता ६९३.७ मेगावाट पुगेको छ । तथापि ऊर्जा माग र आपूर्ति सन्तुलन विग्रन गई विगत केही वर्षदेखि देशले लोडसेडिडको समस्या व्यहोरी रहेको छ । कर्णाली अञ्चल बाहेका देशका अन्य जिल्लाहरूमा राष्ट्रिय प्रसारण ग्रिड पुगिसकेको छ । तिन वर्षीय अन्तरिम योजनामा थप १०५ मेगावाट विद्युत् उत्पादन गर्ने लक्ष्य रहेकोमा ७७ मेगावाट मात्र उत्पादन भएको छ । यस्तै १७४ कि.मि. प्रसारण लाइन विस्तार गर्ने लक्ष्य रहेकोमा ४४ कि.मी, ९८०० कि.मी वितरण लाइन विस्तार गर्ने लक्ष्यमा ५६०० कि.मि. ४ लाख ५० हजार विद्युत् ग्राहक सङ्ख्या थप गर्ने लक्ष्य रहेकोमा ३ लाख ग्राहक थप भएको, यस्तै २५०० गाविसमा विद्युत् विस्तार गर्ने लक्ष्य रहेकोमा ८०० गाविसमा विद्युत् सेवा पुगेको छ । सामुदायिक ग्रामीण विद्युतीकरणबाट करिब १८५,००० घर धुरीमा विद्युत् सेवा पुगेको छ । यस अवधिको अन्तमा प्रतिवर्ति विद्युत् खपत ८६ किलोवाट घण्टा पुगेको अनुमान छ । यस अवधिमा राष्ट्रिय प्रसारण ग्रिडबाट करिब ४२% जनताले विद्युत् सेवा प्राप्त गरेका अनुमान गरिएको छ ।

३. समस्या तथा चुनौती

दक्ष जनशक्तिमा वृद्धि हुन नसक्नु, समुदायको सरकारप्रतिको निर्भरता बढ्दै जानु, निजी क्षेत्रसँग विद्युत् खरिद गर्दा नार्कसानी व्यहोर्नुपर्ने अवस्था हुनु, विद्युत् ऊर्जाको उचित व्यवस्थापन नहुनु, राष्ट्रिय पुनर्वास नीतिको अभाव हुनु, विद्युत् आयात निर्यातको लागि अन्तर्देशीय प्रसारण लाइन निर्माणमा ढिलाई हुनु, नेपाल विद्युत् प्राधिकरणलाई राज्यको दायित्व बहन गर्ने र व्यापारिक कम्पनीको स्पमा सञ्चालन गर्ने दोहोरो भूमिका निर्वाह गर्नुपर्ने बाध्यता रहिरहनु, जलाशययुक्त आयोजनाबाट नेपालले प्राप्त गर्ने तल्लो तटीय फाइदाको बारेमा राष्ट्रिय स्तरमा एकीकृत सोच नहुनु र त्यस्ता फाइदाहरूको मूल्याङ्कन गर्ने विधिमा सम्बन्धित राष्ट्रसँग मतैक्यता नहुनु, स्थानीय स्तरमा राजनीतिक सहमति तथा सुरक्षाको वातावरण बन्न नसक्नु, माग र आपूर्तिको योसमी असन्तुलन हटाउन आवश्यक मात्रामा जलाशययुक्त आयोजनाहरूको अभाव जस्ता समस्या रहेका छन् । विद्युतको बढ्दो माग अनुस्य आपूर्ति गर्ने सहस्राब्दी विकास लक्ष्य अनुस्य प्रत्येक नेपालिको घर दैलोमा विद्युत् पुन्याउने, मुलुकको विकट भौगोलिक क्षेत्रसम्म विद्युत् पहुँच पुन्याउने, प्रसारण लाइनको सञ्जाल विस्तार गर्ने, विद्युत् चुहावट नियन्त्रण गर्ने, बृहत् आयोजनाहरूको निर्माणमा लगानीमैत्री वातावरण बनाउने, विद्युत् आयोजनाको लागि सहज स्पमा जग्गा प्राप्ति गर्ने जस्ता प्रमुख चुनौतीहरू हुन् ।

४. परिमाणात्मक लक्ष्य

योजना अवधिमा राष्ट्रिय विद्युत् प्रणालीमा आबद्ध हुने सार्वजनिक क्षेत्र र निजी क्षेत्रबाट प्रबर्द्धन गरिएका थप १८४ मेगावाट क्षमताका जलविद्युत् आयोजनाहरूको निर्माण कार्य सम्पन्न हुनेछ साथै थप १७४३ मेगावाट क्षमताका जलविद्युत् आयोजनाहरूको निर्माण कार्य सुरु हुनेछ । थप १२०० गाविसमा राष्ट्रिय विद्युत् प्रणालीबाट विद्युत् सेवाको विस्तार भई १३ प्रतिशत जनतालाई राष्ट्रिय विद्युत् प्रणालीबाट विद्युत् सेवा थप हुन गई कुल ५५ प्रतिशत जनतालाई राष्ट्रिय विद्युत् प्रणालीबाट विद्युत् सेवा पुगेको हुनेछ । विद्युत् उपभोक्ता सङ्ख्यामा ७,३५,००० घरधुरी थप भएको तथा प्रतिव्यक्ति विद्युत् खपत १०० किलोवाट घण्टा पुगेको हुनेछ । योजना अवधिमा ४०४ कि.मि. नयाँ विद्युत् प्रसारण लाइन निर्माण भएको हुनेछ । विद्युत् चुहावट २१ प्रतिशतमा सीमित हुनेछ ।

५. वैकल्पिक ऊर्जा

१. पृष्ठभूमि

हालसम्म ग्रामीण क्षेत्रका करिब ९ प्रतिशत जनताले मात्र वैकल्पिक ऊर्जाबाट विद्युत् सेवा उपभोग गर्न पाइरहेका छन् । ग्रामीण क्षेत्रले उपयोग गर्ने ऊर्जाका स्रोतहरूमा नवीकरणीय ऊर्जा (जैविक) र आयातित मट्टितेलले नै मुख्य स्थान लिएका छन् । नेपालमा अधिकांश ग्रामीण बस्ती छरिएर रहेकाले राष्ट्रिय विद्युत् प्रसारण लाइनको पहुँच पुऱ्याउन कठिन भएका क्षेत्रहरूमा वैकल्पिक ऊर्जाको विकास र प्रवर्द्धन गरी सेवा पुऱ्याउनु आवश्यक देखिन्छ । हाल मुलुकका ७२ जिल्लामा ऊर्जा तथा वातावरण इकाइ/शाखा स्थापना भइ ऊर्जा विकास तथा वातावरणसम्बन्धी प्रबर्द्धनात्मक, कार्यहरू सञ्चालन भइरहेका छन् । स्वच्छ विकास संयन्त्र अन्तर्गत नेपालले बायोग्याँसबाट आम्दानी प्राप्त गरेको छ भने, लघु जलविद्युतलाई CDM प्रोजेक्टको स्यमा विकास गर्न सुरु गरिएको छ । सुधारिएको चुले, सुधारिएको पानी घट्ट र सौर्य ऊर्जा प्रणाली CDM मा दर्ता हुने क्रममा छन् । नेपालमा CDM लाई एकीकृत तथा दीर्घकालीन स्यमा विकास गर्नका लागि वैकल्पिक ऊर्जा प्रबर्द्धन केन्द्र अन्तर्गत जलवायु तथा कार्बन इकाइ स्थापना गरिएको छ ।

२. अद्यावधिक स्थिति

यो योजनाको सुरु वर्षसम्ममा १५.६ मे.वा. विद्युत् उत्पादन भएको, सौर्य विद्युत् प्रणालीबाट हालसम्म ५.८ मे.वा.विद्युत् उत्पादन भएको, २ लाख २२ हजार ९३३ वटा

वायोग्यांस प्लान्ट जडान भएको, २ हजार ५ सय वटा सोलार ड्रायर/कुकर जडान भएको, ७,२३९ वटा सुधारिएको पानी घट्ट जडान भएको, ४१८,४९० वटा सुधारिएको चुलो जडान भएको, ९.२ कि.वा.वायु ऊर्जा उत्पादन भएको अवस्था छ ।

३. समस्या तथा चुनौती

विशेष गरी अति दुर्गम क्षेत्रका जनताको न्यून आर्थिक अवस्था, द्वन्द्वको अवस्था तथा जनचेतनाको कमीका कारण अपेक्षित स्पमा वैकल्पिक ऊर्जाको विकास तथा विस्तार नहुँदा बनविनाश तथा वातावरणमा नकारात्मक प्रभाव पर्नु, यस क्षेत्रको विकासमा संलग्न संस्थाहरूमा पर्याप्त मात्रामा प्राविधिक जनशक्तिको अभाव हुनु, वैकल्पिक ऊर्जासम्बन्धी छुट्टै ऐनको व्यवस्था नहुनु, स्थानीय निकायमा जनप्रतिनिधिको अभाव हुनु आदि यस क्षेत्रका समस्याका स्पमा रहेका छन् । दुर्गम क्षेत्रका न्यून आय भएका जनताले प्रयोग गर्न सक्ने गरी यसको विकास गर्नु, लघु तथा साना जलविद्युत मार्फत विद्युत सेवा उपलब्ध भएको ठाउँहरूमा भविष्यमा राष्ट्रिय विद्युत प्रसारण लाइन पुगेमा उक्त आयोजनालाई ग्रीडमा जोड्नु, घरेलु तथा लघु उद्योगजस्ता उत्पादनमूलक प्रयोगमा ऊर्जाको उपयोग गरी गरिबी निवारणमा टेवा पुन्याउनु, लघु जलविद्युत आयोजनाको आर्थिक दिगोपनलाई सुनिश्चत गर्नु तथा वैकल्पिक ऊर्जा उपयोगकर्तालाई सहज स्पमा कर्जा उपलब्ध हुने व्यवस्था गराउनु मुख्य चुनौतीका स्पमा रहेका छन् ।

परिमाणात्मक लक्ष्य

वैकल्पिक ऊर्जाबाट थप ७ प्रतिशत ग्रामीण जनतालाई विद्युत सेवा पुन्याउने । पहाडी सम्भाव्य जिल्लाहरूमा लघु/साना जलविद्युतबाट १५ मेघावाट (१५,००० कि.वा.) विद्युत उत्पादन गर्ने । विद्युत सेवा नपुगेका ठाउँहरूमा १,२५,००० वटा सौर्य विद्युत प्रणाली जडान गरी विद्युत सेवा उपलब्ध गराउने । विद्युत सेवा नपुगेका जिल्लाहरूमा १००,००० वटा सौर्य टुक्री वितरण गर्ने । सम्भाव्य क्षेत्रहरूमा वायु ऊर्जा बाट १ मे.वा.बराबररको विद्युत उत्पादन गर्ने । ३० जिल्लामा १५० वटा सौर्य खानेपानी तथा लघु सिंचाइ आयोजना सञ्चालन गर्ने । दुर्गम जिल्लामा ८०० वटा संस्थागत सौर्य विद्युत प्रणाली जडान गर्ने । विभिन्न जिल्लाहरूमा २००० वटा सौर्य ड्रायर/कुकर जडान गर्ने । सबै जिल्लामा १०,००० वटा घरायसी, ५० वटा सामुदायिक र ७५ वटा संस्थागत वायोग्यास प्लान्ट निर्माण गर्ने । ४० जिल्लामा ४,५०० वटा पानी घट्ट सुधार तथा जडान गर्ने । पहाड तथा तराईमा ३००,००० वटा सुधारिएका चुलोहरू तथा अन्य जैविक ऊर्जा प्रणालीहरू जडान गर्ने । सहरी क्षेत्रका २ लाख घरधुरीमा वायो त्रिकेट प्रबद्धन गर्ने ।

१.४ नेपाली समाजका परम्परा, सामाजिक मूल्य र मान्यता प्रचलित प्रमुख धर्म, जातजाति, भाषाभाषी र संस्कृति

- सम्यक पूजा कुन समुदायले मनाउँछन् ? - बौद्ध
- सम्यक पूजा कति वर्षको अन्तरालमा मनाउने गरिन्छ ? - प्रत्येक १२ वर्ष
- पिशाच चतुर्दशी भनेर चिनिने जात्रा कुन हो ? - घोडेजात्रा
- कार्तिके चाड कति दिन मनाइन्छ ? - १५ दिन 'धनकुटाका राइले'
- माडवारी समुदायको प्रचलित पूजा कुन हो ? - गणगौर पूजा
- गढीमाई मेला कहाँ लाग्छ ? - बाराको बरियापुरमा ५/५ वर्षमा
- थकालीहस्को प्रमुख पर्व के हो ? - ल्या फवा प्रत्येक १२ वर्षमा
- व्यासी जातिको प्रमुख पर्व के हो ? - धवला
- शेर्पा जातिको प्रमुख पर्व के हो ? - लोसाररमानिरिम्दु
- भाद्रकृष्ण प्रतिपदामा कुन जात्रा मनाइन्छ ? - गाईजात्रा
- कार्तिक शुक्ल षष्ठीमा कुन पर्व पर्छ ? - छठपर्व
- मृतकहस्को सम्फना तथा सहकालका कामना गर्दै किरातराईमा प्रचलित पूजा कुन हो ? - तोस पूजा 'भूमे पूजा'
- धान्य पूर्णिमा कहिले पर्छ ? - मार्ग शुक्ल पूर्णिमा
- श्रावण कृष्ण चतुर्दशीमा मनाइने 'नेवार समुदायले' मनाउने पर्व कुन हो ? - गठेमङ्गल
- पूर्वी नेपालको सतार जातिले मनाउने सबैभन्दा दूलो चाड कुन हो ? - सोहराय
- सिर्लवा पर्व मनाउने जाति कुन हो ? - राजवंशी
- किराँत समुदायको प्रमुख चाड के हो ? - यासोक ताँनाम 'कातिंक महिनामा पर्न'
- नेपालका थकाली समुदायमा पितृ पूजाका स्थमा प्रचलित पर्व ? - तोरनल्ह
- ल्होसार पर्व : उत्तरी हिमाली खण्डको शेर्पा, भोटे, गुरुङ, थकाली र मगर जातिहरू तिब्बती क्यालेण्डर अनुसार नव वर्षरम्भको अवसरमा पुष, माघ, फागुन महिनातिर पर्न ल्होसार पर्व विशेष उल्लासका साथ मनाउँछन् । सोनाम लोसारमा वर्षको गणना मुसा, गाई, बाघ, बिरालो, मेघ, नाग, घोडा, भेंडा, बाँदर, गरुङ, कुकुर र बँदेल नाममा गरिन्छ र प्रत्येक १२ वर्षमा यो चक्र दोहोरिन्छ । साठी वर्षमा पर्न राष्ट्रिय उत्सव विशेष धुमधामका साथ मनाइन्छ । तमु लोसार गुरुङ, सोनाम लोसार तामाङ र ग्याल्पो लोसार शेर्पा जातिले मनाउने

गर्दछन् । २०६९/१०/२९ गते मनाइएको सोनाम लोसार पर्वमा गरुड वर्षलाई बिदा गर्दै सर्प वर्षलाई स्वागत गरियो । साथै २८४९ ओ) वर्षलाई स्वागत गरियो ।

- जुडेशितल - मैथिली संस्कृतिमा बैशाख २ गते जुडेशितल पर्ने र सोही दिनदेखि नव वर्ष सुरु भएको मानिन्छ ।
- द्रहोटे पर्व - गुरुँ 'तमु' जातिको प्रमुख पर्व हो ।
- चार वेद - (क) ऋग्वेद (ख) यजुर्वेद (ग) अर्थवेद (घ) सामवेद
- चार उपवेद - (क) आयूर्वेद (ख) धनुर्वेद (ग) गन्धर्ववेद (घ) स्थापत्यवेद
- चारधाम - (क) द्वारिकानाथ (ख) बद्रीनाथ (ग) केदारनाथ (घ) रामेश्वरम
- नेपालका चारधाम - (क) बराहक्षेत्र (ख) जनकपुर (ग) मुक्तिनाथ (घ) दामोदर कुण्ड
- चार अवस्था - (क) जागृत (ख) स्वप्न (ग) सुषुप्त (घ) तुरीय
- धर्मका चार पाउ - (क) दया (ख) सत्य (ग) शान्ति (घ) अहिसा
- चार पुरुषार्थ - (क) धर्म (ख) अर्थ (ग) काम (घ) मोक्ष
- त्रिकुट - सुठो, मरिच, पिपला
- त्रिदोस - वात, पित्त, कफ
- त्रिरत्न - सुन, चाँदी, तामा
- त्रिदण्ड - मनको संयम, वचनको संयम, कर्मको संयम
- पञ्चकन्या - अहिल्या, द्रौपदी, कुन्ती, तारा, मन्दोदरी
- पञ्चधातु - सुन, चाँदी, तामा, काँस, पित्तल
- पञ्चरत्न - सुन, हिरा, मोती, नीर, मणिक
- पञ्चामृत - गाईको दुध, दही, घिउ, मह, सख्खर
- पञ्चग्राम्य - गाईको दुध, दही, घिउ, गोबर, गहुँत
- पञ्चतत्त्व - पानी, वायु, तेज, आकाश, पृथ्वी
- पञ्चदेव - गणेश, सूर्य, देवी, रुद्र, विष्णु
- पञ्चाङ्ग - बार, तिथि, नक्षत्र, योग, करण
- पञ्चकर्म - जप, तर्पण, होम, रुद्रभिषेक, ब्राह्मण भोजन
- पञ्चपल्लव - आँप, डुम्री, वर, पिपल, पाकरी
- पञ्चवृक्ष - पारिजात, कल्पवृक्ष, हरिश्चन्दन, सन्तान, मान्दर
- पञ्चेबाजा - दमाहा, सहनाई, नरसिंहा, ट्याम्को, झ्याली

- पशुपतिका पाँच मुख -तत्पुरुष 'पूर्व', सधोजात 'पश्चिम', वामन 'उत्तर', अघोर 'दक्षिण', इसान 'उर्ध्व'
- पाँच प्रकारका अन्न - धान, मुग, तिल, मास, जौ
- पाँच विधा - चारवेद, छ वेदाङ्ग, धर्मशास्त्र, मिर्सासा, पुराण
- पञ्चगुण -शब्द, स्पर्श, रूप, रस, गन्ध
- वेदका ६ अङ्ग - शिक्षा, कल्प, व्याकरण, निरुक्त, छन्द, ज्योतिष
- राममायणका ७ काण्ड -बालकाण्ड, अयोध्याकाण्ड, किरिकन्धाकाण्ड, अरण्यकाण्ड, सुन्दरकाण्ड, युद्धकाण्ड, उत्तरकाण्ड
- सप्तर्षि - अर्णि, वशिष्ठ, कश्यप, गौतम, भारद्वज, जमदग्नि, विश्वामित्र
- सप्तसिन्धु -गङ्गा, यमुना, सरस्वती, गोदावरी, नर्मदा, सिन्धु, कावरी
- राज्यका अष्टाङ्ग - राजा, राष्ट्र, अमात्य, दर्ग, सेना, कोष, सामन्त, प्रजा
- अष्ट चिरञ्जीवी - अश्वरथामा, बली, व्यास, हनुमान, विभीषण, कृपाचार्य, परशुराम, नारद
- नवरस - शृङ्गार, हास्य, करुणा, रौद्र, वीर, भयानक, विभत्स, अदभूत, शान्त
- नवरत्न - मोती, पन्ना, मणिक, गोमेद, हिरा, मुगा, लहसुनियम, पदमराज, निलम, नीर
- नवधातु - सुन, चाँदी, फलाम, सिसा, तामा, पित्तल, पारे, काँस, चुम्बक
- नौमती बाजा - इयाली, टयाम्को, ढोलक, कर्नाल, दुई दमाह र दुई सहनाई, नरसिंहा
- दस दिशा - पूर्व, आग्नेय, दक्षिण, नौरित्य, पश्चिम, वायव्य, उत्तर, इशान्य, आकाश र प्राताल
- दस दान - गाई, तिल, सुन, भूमि, कपडा, चाँदी, नून, घूू, जौ, सख्खर
- महिनाका देवताहरू

बैशाख -	भाद्र - ऋषिकेश	पौष - नारायण
जैठ - त्रिविक्रम	आश्विन - पदमनाभ	माघ - माधव
असार -वामन	कार्तिक - दामादर	फागुन -
श्रावण - धन	मङ्गसिर - केशव	चैत्र - विष्णु

- बारका स्वामी

आइतबार -	मंगलबार - भूमि	विहिबार - इन्द्र
सोमबार - जल	बुधबार - हरि	शुक्रबार - इन्द्रायणी
शनिबार - ब्रह्मा		

- महामुनी वेदव्यासद्वारा रचित महाभारतलाई 'पञ्चमवेद' पनि भनिन्छ । महाभारतमा १८ वटा पर्वखण्ड छन् ।
- हिन्दु परम्पराका पौराणिक पात्रका मातापिता

पात्र	पिता	माता	पात्र	पिता	माता
पार्वती	हिमालय	मेनका	विदुर	वेदव्यास	दासी
कश्यप	मरीचि	कला	ध्रुव	उत्तानपाद	सुनीति
परशुराम	जमदग्नि	रेणुका	शुकदेव	व्यास	पिंगला
अभिमन्यु	अर्जुन	सुभद्रा	दसरथ	अज	इन्दुमती

- पौराणिक व्यक्ति र तिनका पत्नीहरू

विश्वामित्र - मेनका	धृतराष्ट्र - गान्धारी	दुश्यन्त - शकुन्तला
कुम्भकर्ण - बज्रज्ञाला	दुर्योधन - भानुमती	बलराम - रेवती
अर्जुन - शुभद्रा	जनक - सुनयना	बाली - तौरा
कर्ण - पदमावली	विभीषण - सरसी	बली - असना
- केही देवताका बाहनहरू

भैरव - कुकुर	कामदेव - माणि	गड्गा, वरुण - गोही
अग्नी - भेडो, धूँवा	यमुना - कछुवा	शनि - गिद्ध, चिल
लक्ष्मी - लाटोकासेरो	वायु - मृग	
- विभिन्न देवताका धनु तथा अस्त्रहरू

अर्जुनको धनु - गाण्डिव	कर्णको धनु - विजय
विष्णुको धनु - सारण	रामचन्द्रको धनु - अजगव जगत
भिमको गदा - सुपाशव	विष्णुको खडक - नन्दक
- त्रिपिटक भित्र - शुक्ति पिटक 'बुद्धका उपदेश', बिनयपिटक 'भिक्षु भिक्षुणी नियम' अधिधम्म पिटक 'बुद्ध दर्शन'
- बौद्ध धर्मका महाविहारहरू

स्वयम्भू महाविहार - नेपाल	ताम्रशिला - श्रीलङ्का
विक्रमशीला - भारत	स्वर्णशिला - थाइल्याण्ड
तक्षशिला - पाकिस्तान	त्रिपिटक - तिब्बत
- केही नाम र तिनलाई बुझाउने अर्थ

विभिषण - कुलद्रोही	दुर्वासा - रिसाहा
भिष्म - प्रतिज्ञा	सावित्री - पतीव्रता

सुदामा -गरिब	अगरिति -खन्युवा
युधिष्ठिर - सत्यवादी	बली -दानी
मीरा - भक्तिनी	पिङ्गला - वेश्या
दधिवी -दानी	एकलव्य -गुरुभक्त

- **धर्म (Religion):** २०६८ को जनगणनाले देशभित्र विभिन्न १० वटा धर्म मान्ने व्यक्तिहरू रहेको देखाएको छ । यसअनुसार विगत २०५८ सालको जनगणनामा ८०.८ प्रतिशत रहेका हिन्दुहरूको जनसङ्ख्या यस जनगणनामा आइपुगदा ८१.३ प्रतिशत पुगेको छ । बौद्ध धर्मावलम्बीहरू कुल जनसङ्ख्याको ९ प्रतिशत रहेका छन् । इस्लाम, किराँत, क्रिश्चियन र प्रकृति धर्म मान्नेहरूको जनसङ्ख्या त्रिमश: ४.४, ३.०, १.४ र ०.४ प्रतिशत रहेको देखिन्छ ।

हिन्दु धर्म

“परोपकार पुण्याय पापाय परपीडनम्” - वेदव्यास

- हिन्दु धर्म विश्वको प्राचीन धर्म मानिन्छ । हिन्दुहरूका ३३ कोटी देवता हुन्छन् भने तापनि गणेश, सूर्य, देवी, विष्णु र शिवलाई हिन्दु धर्मका ५ प्रमुख देवता मानिन्छ ।
- हिन्दु धर्मका संस्थापक कुनै एक व्यक्ति वा संस्था नभै यसको विकासमा लाखीं व्यक्ति र संस्थाहरूको ठूलो योगदान छ ।
- हिन्दु देवी देवताहरूको मन्दिर नै हिन्दु सम्प्रदायका धार्मिक स्थल हुन् ।
- विभिन्न सम्प्रदाय शिवलाई मान्ने शैव, देवी दुर्गलाई मान्ने शाक्त सम्प्रदाय तथा भगवान विष्णुलाई मुख्य देवता मान्ने वैष्णव सम्प्रदाय प्रमुख सम्प्रदाय हुन् ।
- हिन्दु धर्मको धार्मिक ग्रन्थ वेद र महाभारत हुन् ।

बौद्ध धर्म

“ज्ञान, सत्कर्म र अहिंसा”

- ज्ञान सत्कर्म र अहिंसामा विश्वास गर्ने जातीय भेदभाव र जातीय भेदभाव र अश्पृयतालाई नमान्ने बौद्ध धर्मलाई युग सापेक्ष वैज्ञानिक धर्म मानिन्छ ।
- नेपालमा जन्मिएका गौतम बुद्ध यस धर्मका प्रवर्तक एवम् संस्थापक हुन् ।
- बौद्ध धर्मको धार्मिक ग्रन्थ त्रिपिटक हो । त्रिपिटकभित्र सूक्ति पिटक (गौतम बुद्धका उपदेशहरू), बिनय पिटक (भिक्षु, भिक्षुणीले पालन गर्नुपर्ने नियमहरू) र अभिधम्म पिटक (बुद्धदर्शनसम्बन्धी कुराहरू) गरी ३ पिटक हुन्छन् ।

- बौद्ध धर्मको पूजास्थललाई विहार, मठ र स्तुप भनिन्छ ।
- सत्य, अहिंसा, अस्त्येय (चोरी नगर्ने), परस्त्रीगमन निषेध र मद्यपान निषेध गर्नु बौद्ध धर्मका ५ शीलहर हुन् ।
- भुटान, थाइल्याण्ड र कम्बोडियाको राष्ट्रिय धर्म बौद्ध हो ।

बुद्धका ४ आर्यसत्यहरू

1. संसारमा दुःख छ वा संसार नै दुःख हो ।
2. दुःखका कारणहरू छन् ।
3. दुःखको निरोध हुन्छ वा दुखलाई रोक्न सकिन्छ ।
4. दुःख निरोधका उपायहरू छन् ।

बौद्ध धर्मका अष्टाङ्गिक मार्ग

- सम्यक दृष्टि - जुन चीज वा वस्तु छ त्यसलाई त्यरै हो भनि बुझ्नु ।
- सम्यक वाचा - जति आचारा विचारहस्तलाई शुद्ध पारिन्छ त्यसै अनुस्त्रयका शब्दहरू हुनुपर्छ ।
- सम्यक कर्म - चोरी, हत्या, परस्त्रीगमन नगर्नु, सबै जीवमाथि मैत्रीभाव राख्नु, नशाबाट अलग हुनु ।
- सम्यक जीवन - कुनै मानिसले मासु, रक्सी र विष बेच्ने व्यवसाय अपनाउनु हुँदैन ।
- सम्यक न्याय - दुसुरीबाट मुक्त हुनु र सदगुणलाई ग्रहण गर्नु ।
- सम्यक एकाग्रता - एकाग्र चिन्तनशील भएर संसारका सबै सूक्ष्म कुरालाई हेर्नु ।
- सम्यक समाधी - निश्चित एकमात्र कुरामा ध्यान केन्द्रित गर्नु ।
- सम्यक व्यायम - हाम्रो प्रयत्न वा कोसिस गर्नु ।

बौद्ध धर्मसँग सम्बन्धित पाँच रडको अर्थ

- निलो - बुद्धको शरीर
 पहेलो - बुद्धको अस्थि धातु
 रातो - बुद्धको रगत
 कलेजी - बुद्धको अन्तस्करण
 सेतो - बुद्धको दाँत

आठ बुद्धहरू

१. विपश्वी बुद्ध
२. शिखी बुद्ध
३. विश्वमु बुद्ध
४. ऋकोछन्दा बुद्ध
५. कनकमुनी बुद्ध
६. कशयप बुद्ध
७. शाक्यमुनी बुद्ध
८. मैत्रेय बुद्ध

शिख धर्म

शिख धर्मले अहिंसा, सत्कर्म, परोपकारलाई जोड दिएको छ ।

- शिख धर्मका प्रवर्तक गुरु नानक हुन् ।
- शिख धर्मको पूजास्थललाई गुरुद्वार भनिन्छ ।
- शिख धर्मको धार्मिक ग्रन्थलाई गुरुग्रन्थ साहेब भनिन्छ ।
- शिख धर्मका अनुयायीहरूको देवताको नाम गुरु नानक हो ।

इस्लाम धर्म

- मुसलमानहरूको धर्मलाई मुस्लिम इस्लाम धर्म भनिन्छ ।
- इस्लाम धर्मका अनुसार यो संसारका सबै प्राणी आदम र हौवाका सन्तान हुन् ।
- इस्लाम धर्मका प्रवर्तक पैगम्बर मुहम्मद हुन् यिनको जन्म सउदी अरबको मक्कामा भएका हो ।
- पूजास्थललाई मस्जिद भनिन्छ भने धर्मग्रन्थ कुरान हो ।
- सल्लले नसन्नेलाई अनिवार्य दान दिनुपर्ने, जाति उपजातिमा मानवीय विभेद नहुनुका साथै अस्पृश्यता (छुवाछुतको भेदभाव) नहुनु यसको उल्लेख्य पक्ष हुन् भने धार्मिक कटूरता र नारीको दयनीय स्थान यस धर्मका प्रमुख कमजोरी हुन् ।

इसाई धर्म

- यो धर्मको मान्यता अनुसार लोभ गर्न नहुने र आफूलाई दीनहिन तथा दास सम्बन नहुने कुरामा जोड ।

- इजरायलको जेरूसेलममा जन्मिएका जिसस क्राइस्टलाई इसाई धर्मका प्रवर्तक मानिन्छ ।
- इसाईहरूको पूजारथल गिर्जाघर हो भने धार्मिक ग्रन्थ बाइबल हो ।
- ओल्ड टेस्टामेन्टमा ३९बुक र न्यु टेस्टामेन्टमा २७ बुक गरी ६६वटा बुकहरू बाइबलका रहेका छन् । बाइबलको पहिलो बुक जेनेसिस हो भने अन्तिम रिमेलेसन हो ।
- यो धर्ममा रोमन क्याथोलिक, प्रोटेस्टेन्ट र प्युरिटन गरी ३ सम्प्रदाय छन् ।

जैन धर्म

- पवित्रता, सच्चरित्रता र अहिंसालाई यो धर्मले जोड दिन्छ ।
- जैन धर्मका प्रवर्तक महावीर जैन हुन् । (भगवान विष्णुको २४ अवतारमध्ये आठौ अवतार मानिने)
- जैन धर्मको ग्रन्थ वचनामृत हो भने पूजारथल अग्नि मन्दिर हो ।
- श्वेताम्बर र दिग्म्बर यो धर्मका २ प्रमुख सम्प्रदाय हुन् ।
- तडितकुमार, असुरकुमार, कंदित अयुत यो धर्मका प्रमुख देवताहरू हुन् ।
- प्रथम जैनगुरु ऋषवदेव हुन् भने २४आँ तथा अन्तिम जैन गुरु महावीर मानिन्छ ।

फारसी धर्म

- सृष्टिकर्ता एकमात्र ईश्वर मान्ने, मूर्तिपूजा जातीय भेदभाव र अस्पृश्यतालाई नमान्ने, पवित्रता, जीवप्रति सहिष्णुता, दानशीलतालाई जोड दिने, सूर्य, चन्द्र र अग्नि आदिको पूजा गर्दछन् ।
- फारसी धर्मको पूजारथललाई अग्नि मन्दिर धार्मिक ग्रन्थ जेन्द आवेस्था हो ।
- फारसी धर्मका प्रवर्तक महात्मा जोरास्टर (नरथुस्त्र)मानिन्छ ।
- फारसी धर्मावलम्बीहरूले मानिसको मृत्युपछि पनि मानव शरीरको उपभोग अर्काको भलाईका लागि होस् भनी उच्च ठाउँमा खुला छोडिन्छ । जसलाई कौवा चिल्ले खान्छन् ।

यहुदी धर्म

- यो धर्मका प्रवर्तक हजरत मुसा हुन् । धार्मिक ग्रन्थ कैवला हो ।

- यो धर्मले प्रेम, दया, माया, सदाचार, परोपकार, दीनदुःखी अशक्तताको सेवा र ईश्वरप्रति आस्था हुने प्रेरणा दिन्छ ।
- यो धर्म मान्नेहरू नववर्षको उपलक्ष्यमा रोशहा सनाहा पर्व मनाउँछन् ।

किराँत धर्म

- नेपालको पूर्वी पहाडी भागमा बस्ने जातजातिहरूले मान्दै आएका छन् ।
- खासगरी लिम्बू, राई, सुनुवार, हायू आदि जनजातिहरूलाई किराँत भनिन्छ भने उनीहरूले मान्दै आएको धर्मलाई किराँत धर्म भनिन्छ ।
- किराँत धर्म प्रकृति पूजासँग सम्बन्धित छ । यो धर्माबिलम्बीहरू पारुहाड र सुभिन्नमालाई पालनकर्ता र संहारकर्ता दुवै मान्छन् ।
- यो धर्मका धर्मगुरु फाल्गुनानन्द हुन् । यिनलाई वि.सं.२०६६ मंसीर १६ गते राष्ट्रिय विभूति घोषणा भएको ।

बहाई धर्म

- इरानका मिर्जा हुसेन अलीले सन् १८६३ मा बहाई धर्मको स्थापना गरेका हुन् ।
- यस धर्मका प्रमुख पुस्तकहरू कितावाल, हपतवादी, बयान आदि हुन् । इस्लाम कट्टर पन्थबाट फरक यो समुदायका मानिसहर बढी उदारवादी र प्रगतिशील हुन्छन् ।
- भारतको नयाँदिल्लीस्थित लोटस टेम्पललाई बहाई मन्दिर नै मानिन्छ ।

नेपालका जातजातिहरू

नेपाल जातिगत विविधताले भरिपूर्ण मुलुक हो । वि.सं. २०५८ माघ २५ गते आदिवासी जनजाति उत्थान प्रतिष्ठान ऐन २०५८ जारी गरी ५९ जनजातिलाई आदिवासी जनजातिभित्र समेटिएको छ । नेपालका केही जाति भौगोलिक क्षेत्रका आधारमा निम्न छन्:

१. भोट हिमाली समुदाय - शेर्पा, ल्होमी, लोवा, निम्बा, मनाङ्गे ।
२. पर्वतीय वा पहाडी समुदाय - बाहुन, क्षेत्री, नेवार, मगर, गुरुङ, राई, लिम्बु, कामी, दमाई सार्की, जिरेल, सुरेल, कुसुण्डा, राउटे आदि ।
३. तराई प्रदेशका जाति - धिमाल, सतार, कोचे, मुसलमान, धागड, दनुवार, माझी, थारू, यादव आदि ।

जनजाति महासङ्घको वर्गीकरणको आधारहरूमा ५९ आदिवासी जनजातिहरूलाई निम्न ५ वटा समूहमा वर्गीकरण गरिएको छ ।

लोपोन्मुख समूह (१०):

१. कुसुण्डा	२. बनकरिया	३. राउटे	४. सुरेल
५. हायु	६. राजी	७. किसान	८. लाप्चा
९. मेचे	१०. कुशवाडिया		

अति सीमान्तकृत समूह (१२ वटा):

११. मार्फी	१२. सियार	१३. ल्होमी	१४. थुदाम
१५. धानुक	१६. चेपाड	१७. सतार	१८. भाँगड,
१९. थामी	२०. बोटे	२१. दनुवार	२२. बरामो

सीमान्तकृत समूह (२०) :

२३. सुनुवार	२४. थारू	२५. तामाड	२६. भुजेल
२७. कुमाल	२८. राजवंशी	२९. गनगाई	३०. घिमाल
३१. भोटे	३२. दराई	३३. ताजपुरीया	३४. पहारी
३५. तोफेगोला (ढोक्पा)	३६. डोल्पो	३७. प्री	३८. मुगाली
३९. लार्क	४०. ल्होपा	४१. दुरा	४२. वालुड

फाइदाबाट वञ्चित समूह (१५) :

४३. छेरातन	४४. ताडवे	४५. तिनगाउँले थकाली
४६. बाह्गाउँले थकाली	४७. मार्फाली थकाली	४८. गुरुङ
४९. मगर	५०. राई	५१. लिम्बु
५२. शेर्पा	५३. याक्खा	५४. छन्त्याल
५५. जिरेल	५६. व्याँसी	५७. ह्योल्मो

विकसित समूह:

५८. नेवार	५९. थकाली

केहीजाति

जाति	बसोबासस्थल	मुख्य विशेषता
लेख्या	इलाम	<ul style="list-style-type: none"> आफूलाई रोड भन्ने, कञ्चनजड्घाको पूर्वज मानी पूजा गर्दछन् । लाशलाई घरको ढोकाबाट ननिकाली भ्रयालबाट वा घरको भित्ता फोरेर निकाल्ने ।
धिमाल	मोरड, भापा	<ul style="list-style-type: none"> सिरिजात, नौवंगी, पर्खा आदि पर्व मनाउँछन् । धिमाल भाषाको पहिलो चलचित्र उनी हो । पुरोहितलाई धामी, गाउँको प्रमुखलाई देउनीया भनिन्छ ।
राउटे	दाङ, सल्यान, सुर्खेत	खेती नगर्ने, पैसा नछुने, ठमन र ठगिन नजान्ने, धन सञ्चय गर्ने प्रवृत्ति नभएका, स्थायी बसोबास नभएका यो जाति बाँदरको शिकार गर्ने, गिडा, भ्याकुर खाने गर्दछन् । आँटो नाइकेलाई मानवहादुर भन्दछन् । मानिस मृत्यु भएमा बाँदर मार्ने जालमा राखी गाड्ने चलन छ ।
चैपाड	धादिड, मकवानपुर, गोर्खा	चैपाडको आफ्नै भाषा खाम्चो हो । मुख्य चाड वितवन चोनाम हो । गुरुलाई पाण्डे, आफूलाई पूजा भन्न रुचाउने । ३ पटक टाउको जुधाई विवाह गर्ने र दाइजोको स्पर्म चिउरीको बोट दिने ।
कुसुण्डा	दैलेख, सुर्खेत, सल्यान, पूर्वान्तर्गत	पहिले जङ्गली कन्दमूल खाई निर्वाह गर्ने यो जाति कृषि र पशुपालन व्यवसाय अवलम्बन गरेको । अधिकांश कुसुण्डाहरूले छन्त्याल लेख्ने गरेकाले कुसुण्डाहरू लोप भएको मानिन्छ ।
आठपहारिया, राई	धनकुटा	चाडपर्वमा मसीरे चाड र न्वागी विषेशगरी मनाउँछन् ।
चनारा	गोरखा	हातले काठका सामान बनाउन खपिस यी जाति अल्पसङ्ख्यकमा परेका छन् ।
थकाली	मुस्ताङ्को थाकखोला	मुख्यपर्व १२ वर्षमा पर्ने ल्हाफेवा हो भने ठूलो चाड तोरनल्ह (पितृपूजा) हो ।
पुनेल	मुस्ताङ	पाँच गाउँले पनि भनिन्छ ।
सतार	भापा, मोरड, सुनसरी	मुख्य देवता ठाकुर, आफ्नै कार्यपालिका, व्यवस्थापिका, न्यायपालिका हुने, यिनीहरू १२ थरीका हुन्छन्, सोहरा हरियाद चाड मान्ने सतारको गाउँको अगुवालाई माभी भनिन्छ ।
पहस्ती	काम्पेपलान्योक	मातृसत्तात्मक सामाजिक संरचना रहेको ।
ताजपुरिया	भापा, मोरड	राजवंशीहरूसँग भाषा संस्कृति मिल्ने, प्रमुख पेसा कृषि ।
घरियारन	बाँके	धाँस काटी जिविकोपार्जन गर्ने ।
ल्होमी	संखुवासभा	कारभोटे पनि भनिने ।
निम्बा	डोल्पा	साफा पत्नीप्रथा रहेको, भेडा च्याडग्रा पालेर जीवन

		निर्वाह गर्ने ।
मलाह	धनुषा, महोतरी, सर्लाही	जातीय देवतालाई दयालसिंह भन्ने रामायण तथा महाभारत कालका केवट समुदायलाई अचेल मलमह भनिएको ।

भाषाभाषी

भाषा - नेपालको जनगणना, २०६८ अनुसार भाषा	
नेपाली - ४४.६०%	तामाङ - ५.१०%
मैथिली - ११.७०%	नेवार - ३.६३%
भोजपुरी - ६.००%	मगर - ३.२०%
थारू - ५.८०%	

नेपालमा मुख्यतया ४ परिवारका भाषाहरू रहेका छन् ।

- भारोपैली परिवार : विश्वमा सबभन्दा बढी बोलिने भारोपैली र युरोपैली दुई शब्दबाट भारोपैली शब्दको प्रचलन भएको हो । नेपालमा यस भाषा परिवारका भाषाहरूः नेपाली, मैथिली, भोजपुरी, थारू, अवधी, राजवंशी, माझी, दरै, बोटे, चुरेटी, आदि ।
- नेपालमा सबभन्दा बढी जनसङ्ख्याले बोलिने भारोपैली परिवारको भाषा नेपाली हो ।
- चिनिया तिब्बती वा भोट बर्मली भाषा परिवार : यस अन्तर्गत पर्ने भाषाहरू भारत, नेपाल, चीन, बर्म, भुटान, भियतनाम, थाइल्यान्ड, बंगलादेश आदि मुलुकमा बोलिन्छ ।
- नेपालमा बोलिने भोट बर्मली परिवारका भाषाहरूमा तामाङ, नेवार, मगर, गुरुङ, लिम्बु, वान्तवा, भोटे, शेर्पा, चाम्लिङ, सुनुवार, कुलुङ, दनुवार, थकाली आदि ।
- द्रविड भाषा परिवार : द्रविड एउटा जाति हो । यसले बोल्ने सम्पूर्ण भाषा समूहलाई द्रविड भाषा समूह भनिन्छ । सबैभन्दा बढी भारतमा तामिल, तेलगु, कच्चड भाषाहरू यसअन्तर्गत पर्दछन् । नेपालमा द्रविड भाषा अन्तर्गत झाँगड भाषा बोलिन्छ ।
- आग्नेय/आनेली भाषा परिवार - नेपालमा सतार र सन्थाल भाषा यो परिवार अन्तर्गत पर्दछन् । नेपाल एक बहु सांस्कृतिक मुलुक हो । यहाँ विभिन्न धर्मालम्बीहरूबिच धार्मिक सहिष्णुता रहेको छ ।

विश्वसम्पदा सूचीमा सूचीकृत प्राकृतिक तथा सांस्कृतिक सम्पदाहरू

लुम्बिनी, पशुपति क्षेत्र, सगरमाथा राष्ट्रिय निकुञ्ज, चितवन राष्ट्रिय निकुञ्ज, हनुमान ढोका दरबार क्षेत्र, बौद्धनाथ महाचैत्य, पाटन दरबार क्षेत्र, भक्तपुर दरबार क्षेत्र, चाँगुनारायण मन्दिर र स्वयम्भूनाथ स्तूप हुन् ।

प्रथाहरू

- **छाउपडी प्रथा** : कालिकोट, डँडेलधुरा, दैलेख, हुम्ला, जुम्ला, बाजुरा, डोटी, बझाङ, अछाम जिल्लाहस्मा नछुने भएका महिलालाई छाउपडी भनिन्छ । यस्ता छाउपडी गोठमा बस्नु पर्ने सो समयमा घरको आँगन, धारो, बाटो टेक नहुने, दुध, दही, घ्यू खान नहुने, अस्सित छोइन नहुने सामाजिक बन्धन छ । यिनीहरू टाढाको गोठ वा छाप्रोमा गई बस्नुपर्ने हुन्छ । पहिलो रजस्वला हुने बालिका ११ देखि १५ दिन, अरु केहीले ५ दिन विवाहित महिलाले ४ दिन, सुत्केरीले ११ दिन बस्ने चलन छ । यो प्रथा रोक्नको लागि सर्वोच्च अदालतले मिति २०६२ बैशाख १९ गतेको फैसलाले नेपाल सरकारलाई आदेश दिएको । नेपाल सरकारले समेत छाउपडी प्रथा उन्मूलन प्रथा निर्देशिका, २०६४ लागुसमेत गरेको छ ।
- **दासप्रथा** : मानिसलाई पशुभन्दा तल्लो व्यवहार गरिने प्रथा हो । वि.सं. १९८१ मङ्गसिर १४ गते श्री ३ चन्द्रशम्शेरले दासत्व मोचनको घोषणा गरे अनुसार वि.सं. १९८२ वैशाख १ गते नेपालमा दासप्रथाको उन्मूलन गरिएको हो ।
- **भाराप्रथा** : राज्य, भूमिपति र सरकारी कर्मचारीहरूको पक्षमा पारिश्रमिक नदिई लिने सेवा वा श्रम नै भाराप्रथा हो ।
- **दाइजोप्रथा** : महिलालाई केही आर्थिक सहयोग पुगोस् भनी माझीतर्फबाट प्रदान गरिने चल अचल सम्पति ।
- **देउकीप्रथा** : नेपालको सुदूर पश्चिमाञ्चलको सेती र महाकाली अञ्चलमा देवी दैवताको सेवा गर्न कन्या केटी चढाउने परम्परालाई देउकी प्रथा भनिन्छ । यो प्रथाको केन्द्रविन्दु बैतडी जिल्लाको मेलौली मन्दिर रहेको छ ।
- **कमैया प्रथा/हलिया प्रथा** : आफूलाई आवश्यक गर्जो टार्न साहसँग लिएको ऋण रकम कट्टी नहुन्जेलसम्म साहुकोमा बस्ने प्रथा । नेपालको पश्चिमी भाग कैलाली, कञ्चनपुर, दाड, बाँके, बरिया, सुर्खेत, सल्यान आदि । नेपालमा रहेको यो प्रथा वि.सं. २०५७ श्रावण २ गतेदेखि अन्त्य घोषणा गरिएको हो । त्यसै गरी हलिया प्रथाको उन्मूलन वि.सं. २०६५ भाद्र २१ देखि गरियो ।

- घोडाभेडा प्रथा : मुगु जिल्लामा स्थानीय जनतामा भएको लेनदेन, कुटपिट, अंशवण्डा आदिको खिचलो स्थानीय भद्रभलादमीले दुवै पक्षलाई मिलाई भगडा मिलाउने गर्दछन् । भगडा मिलेपछि भेडा काटेर खुवाउनुपर्ने र घर फर्कदा घोडा चढेर पठाउनुपर्ने परिपाठीलाई घोडाभेडाप्रथा भनिन्छ ।
- खुल्ला प्रथा : डोल्याको सुमिड गाउँमा प्रचलित प्रथा हो । प्रत्येक वर्ष पुष १५ देखि चैत्र १५सम्म ३ महिना अविवाहित युवतीहरू एकान्तवास वा बनवासी जीवन विताउँछन् । यो समयमा अभिभावकले भेट्न नहुने प्रचलन छ ।
- डंगुवाप्रथा : राजवंशी जातिमा प्रचलित विधवा नारीले परपुरुषलाई लोग्ने जस्तै बनाएर राख्ने प्रथा हो । डंगुवाको सम्पत्तिमा अधिकार हुँदैन भने उसले सामाजिक तथा धार्मिक कार्यमा सरिक हुन पाउँदैन ।

नेपालका शास्त्रीय तथा लोकनृत्य

- धान नाच : लिम्बू जातिमा प्रचलित, नाँच्दा गाइने गीत पालम ।
- चण्डी नाच : विशेष गरेर राई जातिले उधौली र उभौली पर्वमा नाच्ने ।
- घाटु नाच : गुरुङ जातिमा प्रचलित, एघारदेखि १८-१९ वर्षका किशोरीहस्ताई गुरुआमा तथा गुरुवाद्वारा देवता जगाएर नाच्न लगाइन्छ ।
- देउडा नृत्य : मध्य त्रिथा सुदूर पश्चिमाञ्चल क्षेत्रमा नाचिने नाच ।
- च्याब्बुड नाच : पूर्वी पहाडका लिम्बू जातिले नाच्ने नाच ।
- सोरठी नृत्य : गुरुङ जातिको परम्परागत शास्त्रीय नृत्य ।
- ख्याली नाच : ख्याली गीतमा आधारित यो नाचलाई पाडुदुरे नाच पनि भनिन्छ ।
- पुतला नाच : अछाम जिल्लाका विभिन्न गाउँमा प्रचलित नाच ।
- फिर्फिया नाच : सिराहा जिल्लाका विभिन्न गाउँमा प्रचलित नाच ।
- ठोकर नृत्य : थारू समुदायमा प्रचलित नृत्य ।

१.५ सामाजिक समस्या र विकृतिहरू र त्यसको समाधान

- परम्परागत स्थानीय समाजमा प्रचलित मूल्य, मान्यता, प्रचलन, प्रवृत्ति, परम्परा, संस्कृति र संस्कारमा समयानुकूल परिवर्तन र परिमार्जन हुन नसकदा देखिने समस्या नै सामाजिक समस्या हो ।

- समाजमा बस्ने मानिसहरको अनैतिक अवैधानिक खराब वा अनइच्छित र हिस्सक क्रियाकलापलाई नै सामाजिक समस्या भनिन्छ ।
- अर्को अर्थमा समाजमा परम्परागत स्थमा चल्दै आएका प्रचलन, प्रथा, जाति विभेद, लिङ्ग विभेद र वर्गीय विभेद जस्ता समस्याहरूलाई सामाजिक समस्या भनिन्छ ।
- नेपालको सन्दर्भमा कमैया प्रथा, हलिया प्रथा, छाउपडी प्रथा, लैड्गिक विभेद, जातीय छुवाछुत, देउकी तथा भुमा प्रथा, वेश्यावृत्ति, चेलिबेटी बेचबिखन आदिलाई सामाजिक समस्या एवम् विकृतिको स्थमा लिने गरिन्छ ।

सामाजिक समस्याको प्रकार

१. जातिगत समस्या
२. क्षेत्रगत समस्या
३. चालचलन, परम्परा र सांस्कृतिक समस्या
४. अन्य समस्या जस्तै: चेलिबेटी बेचबिखन, वेश्यावृत्ति, बालश्रम, भ्रष्टाचार, अवैध व्यापार, शरणार्थी, बसाइँसराइ, विदेश पलायन, मद्यपान एवम् लागुपदार्थको सेवन आदि ।

Social Problems

- Personal issues versus social issues
- Economy
- Social Disorganization
- Social Class and Poverty
- Race and Ethnicity
- Gender
- Sexual Orientation
- Age and Aging
- Inequality
- Education
- Work and Occupations
- Media
- Health and Medicine
- Alcohol and Drugs
- Crime and the Justice System
- Environmental Racism

● War and Terrorism

नेपालमा विद्यमान सामाजिक विकृतिहरू

- लागुपदार्थ दुर्व्यसन र ओसार पसार,
- बाल मजदुर, जनसङ्ख्या वृद्धि, भ्रष्टाचार एवम् बेरोजगारी,
- शरणार्थी समस्या, विदेश पलायन, बसाइंसराइ,
- दास प्रथा, देउकी प्रथा, छाउपडी प्रथा आदि कुप्रथाहरू घोषित एवम् अघोषित स्पृमा प्रचलनमा,
- वेश्यावृत्ति, बालबालिका तथा चेलिबेटी बेचविखन,
- समलिङ्गी समस्या ।

सामाजिक समस्या र विकृति नियन्त्रणका उपायहरू

- सामाजिक सचेतनामा अभिवृद्धि गर्ने,
- शिक्षालाई निःशुल्क बनाएर ग्रामीण क्षेत्रसम्म शिक्षाको स्तर बढाउने,
- विभिन्न सिपमूलक एवम् रोजगारमूलक तालिमहरू सञ्चालन गर्ने,
- विद्युतीय माध्यम लगायतका सञ्चार माध्यमबाट जनचेतना अभिवृद्धि गर्ने,
- सामाजिक कूप्रथा विरुद्ध कडा कानुनहरूको तर्जुमा गरी कार्यान्वयन गर्ने,
- सरकारी, गैरसरकारी र अन्तर्राष्ट्रिय सङ्घसंरथाहरूलाई परिचालन गर्ने,
- राजनीतिक दलहरूले सामाजिक सुधारलाई मूल नीति बनाई क्रान्तिकारी स्पृमा प्रचारप्रसार गर्ने,
- भ्रष्टाचारी, अपराधी, चेलिबेटी बेचविखन गर्ने गिरोहलाई सामाजिक बहिष्कार गर्ने ।

सामाजिक समस्या एवम् विकृति नियन्त्रणमा विद्यमान व्यवस्थाहरू

- नेपालको संविधान, २०६३ मा धर्म निरपेक्षता, मौलिक हकको व्यवस्था,
- सार्वजनिक स्थलमा धुमपान गर्न नपाइने व्यवस्था,
- मादक पदार्थ एवम् सूर्तिजन्य पदार्थ बेचविखनमा नियन्त्रण,
- महिला विरुद्धको हिसा रोकन विभिन्न सङ्घसंरथा स्थापनाका साथै महिला हिसा विरुद्ध निर्देशिका जारी,
- मुलुकी ऐन र सामाजिक सुधार कानुनहरूको निर्माण गरी लागु गरिएको,

- छाउपडी उन्मूलन निर्देशिका, २०६४जारी,
- बालअधिकार संरक्षणमा विभिन्न कार्यक्रमहस्तको तर्जुमा,
- भ्रष्टाचार नियन्त्रणमा कानुनी,नीतिगत एवम् संस्थागत व्यवस्था ।

भ्रष्टाचार सामाजिक विकृति एवम् समस्याको स्पष्टमा

- नेपाली बृहत् शब्दकोशका अनुसार पतित आचरण,दुषित मर्यादा,नियम कानुन मर्यादा विपरित नैतिक पतन, पक्षपात पूर्ण निर्णय र व्यवहार गर्ने काम एवम् भ्रष्ट मनसाय वा घुसखोरीको काम गर्नुलाई भ्रष्टाचार भनिन्छ ।
- द्रान्सपरेन्सी ईन्टरनेशनलको सन् २०१२ को प्रतिवेदन अनुसार विश्वका १८३ देशमध्ये नेपाल १३९ औं देशमा परेको छ । गत वर्ष नेपाल १५४ औं स्थानमा थियो ।

नेपालमा भ्रष्टाचार बढ़नुका कारण

- परिचमा संस्कृतिको नक्कल गर्ने प्रवृत्ति,
- गलत काम गर्ने कर्मचारीलाई संरक्षण,
- अपारदर्शी गैर सरकारी क्षेत्र,
- प्रतिबद्ध कर्मचारीतन्त्रको अभाव,
- दक्षिण एसियाकै कम तलबमान हुनु,
- स्पष्ट ऐन कानुनको अभाव र भएका ऐन नियममा स्वविवेकीय अधिकार बढी,
- भ्रष्टाचारलाई सामाजिक संरक्षण एवम् प्रोत्साहन,
- राजनीतिक प्रतिवद्धता र इच्छाशक्तिको अभाव,
- भ्रष्टाचार निवारणमा संलग्न निकायको संस्थागत क्षमता कमजोर,
- अनुगमन,मूल्याङ्कन प्रक्रिया प्रभावकारी नभएको,
- दण्ड र पुरस्कार प्रणालीको अभाव ।

भ्रष्टाचारले ल्याएका सामाजिक समस्या एवम् विकृतिहरू

- अपराधमा वृद्धि भएको,
- न्यायपालिकामा विधिको शासनको अभाव,
- सेवाको असमान वितरण,
- सामाजिक बेमेल बढ़दो,

- सामानको लागतमा वृद्धि एवम् गुणस्तरमा ह्रास आएको,
  - प्रतिस्पर्धाको स्तर खस्केको,
  - परियोजनाहरू समयमा सम्पन्न नभई लागतमा वृद्धि भएको,
  - हुने र नहुने (Haves & Haves not) बिचको खाडल बढेको,
  - नैतिकताको स्तर खस्केको,
  - वैदेशिक अनुदान एवम् ऋण घट्दै गएको,
  - वैदेशिक लगानी आकर्षित हुन नसकेको,
  - अन्तर्राष्ट्रिय जगतमा सरकारी साख गिर्दो अवस्थामा रहेको,
वास्तवमा भ्रष्टाचारको कारणले गर्दा सरकारी सेवाहरूमा सेवाग्राहीले अपेक्षा गरे
अनुस्य सुधार हुन नसकेको र वस्तु तथा सेवामा सेवाग्राहीको अधिकार समेत स्थापित
हुन
- सकेको छैन ।

१.६ सामाजिक द्वन्द्वका कारण, असर र द्वन्द्व व्यवस्थापनका उपायहरू

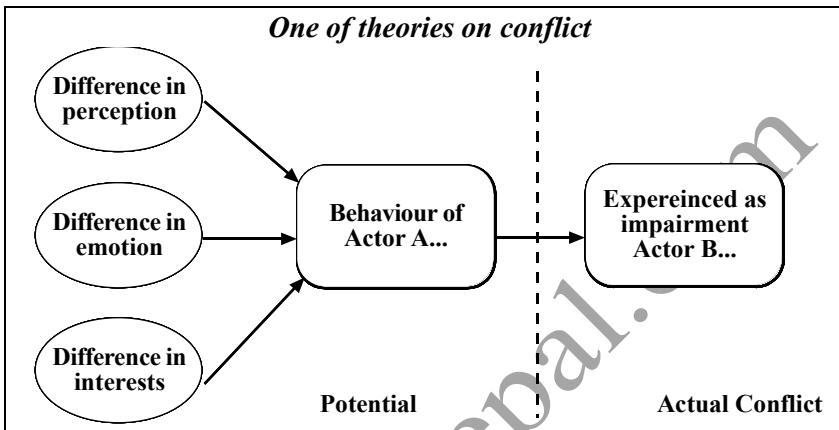
What is conflict?

Conflict means an adversarial relationship or a disagreement between two or more persons, between groups, regions or even nation emanating from different perceptions and interests. Such conflict may be intra-personal as result of internal disagreement within a person.

When one speaks of a conflict, it is normally taken to mean chaos, wars or mutual suspicion or strained relations, competition, hatred and many other associated ills. It is incorrect to normally regard conflict as something very destructive which deserves avoidance or denouncing.

- सामाजिक द्वन्द्वः समाजमा रहेका व्यक्ति र समुदायहरूको व्यक्तिगत र सामूहिक स्वार्थ रक्षार्थ हुने सङ्घर्षलाई बुझाउँछ ।
- द्वन्द्वमा एक वा एक भन्दा बढी व्यक्ति वा समूहले अर्को व्यक्ति वा समूहको उद्देश्य लक्ष्य वा स्वार्थ पुरा गर्न नदिने उद्देश्यमूलक प्रयास गर्दछ ।
- समाजका विभिन्न व्यक्ति समूह वा सङ्गठनबिच उत्पन्न हुने खटपट, विरोध, बिमेल वा असङ्गति नै सामाजिक द्वन्द्व हो ।

- द्वन्द्व निश्चित लक्ष्य, मूल्य, मान्यताको लागि गरिएको हुन्छ । यो प्रतिस्पर्धा नभई प्रतिद्वन्द्विता हो ।
- स्रोत, साधन र पहुँचमा समन्यायिकता कायम हुन नसकदा उत्पन्न हुने मानवीय तनाव नै द्वन्द्व हो ।

द्वन्द्वसम्बन्धी दृष्टिकोण

- परम्परागत दृष्टिकोण: नकारात्मक स्थिमा हेर्ने (सन् १९३०सम्म)
- मानव सम्बन्धवादी दृष्टिकोण: स्वभाविक प्रक्रिया (सन् १९७०सम्म)
- अर्न्तक्रियात्मक धारणा: एउटा हदसम्म प्रोत्साहित गर्ने (सन् १९७० पछि)

द्वन्द्व उत्पन्न हुने कारण

- विचार, इच्छा, आवश्यकता र बानी व्यहोरामा फरकपना,
- सीमित स्रोत साधन र असीमित माग,
- सूचना र ज्ञानको अभाव,
- राजनीतिक दबाव र बाह्य हस्तक्षेप,
- स्रोत साधन र अधिकारको असमान वितरण,
- सामाजिक नीति नियम प्रक्रिया आदिको अस्पष्टता,
- व्यक्तिगत स्वार्थ, पदीय अहमता,
- दबाव समूहबिच मत बाझिनु,
- विवादको शान्तिपूर्ण समाधान नखोजिनु,
- शोषण अन्याय र अत्याचार,

- पारदर्शिता एवम् जवाफदेहिताको अभाव ।

Causes of conflict

- Frustrated or lack of basic human needs may cause conflict. There could also be other causes of conflict, among them one could mention:
- Bad governance;
- Lack of rule of law and regulations;
- Power hungry;
- Diverging perceptions of our history;
- Poverty;
- Monopoly of power;
- Favoritism,
- Discrimination,
- Isolation from political participation in affairs of ones country;
- Love for soft life ;
- Injustice in distribution of national wealth;
- A culture of fear avoiding responsibility or imputing blame on others;
- A culture of individualism;
- Corruption;
- Mutual suspicion and mistrust;
- Pretence double-dealing;
- Illiteracy. This doesn't mean lack of knowledge of how to read and write, because evidence has indicated that secondary ignorance has been responsible for societal failure or state collapse;

सामाजिक दृन्द्धका असरहरू

सामाजिक दृन्द्धका सकारात्मक असरहरू

१. समाजलाई गतिशील तथा विकासशील बनाउँछ ।
२. विवादले एकता र सन्तुष्टि बढाउँछ ।
३. समाजका सबै जातजातिविच स्रोत साधन माथि पहुँच स्थापित गराउँछ ।
४. समाजलाई पुरातनवादी सोच र संस्कारको ठाउंमा नयन सोच र विचार तरफ डोयाउँछ ।
५. अन्य समाजको सकारात्मक कुरालाई ग्रहण गर्न सिकाउँछ ।
६. समाजलाई सन्तुलित र समुन्नत बनाउँछ ।

७. समाजलाई जागरूक, चेतनशील र गतिशील बनाउन मद्दत गर्दछ ।
८. कमी कमजोरीहस्ता सुधार गर्न सकिने ।
९. अर्को पक्षको भावनाको कदर हुन्छ ।

सामाजिक द्वन्द्वका नकारात्मक असरहरू

१. समाजका मूल्य मान्यता बिग्रन सक्ने,
२. समुदायबिच वैमनस्यता पैदा गर्ने,
३. सामाजिक कलह, ईर्ष्या, घृणाको अवस्था सिर्जना गर्ने,
४. समाजमा एक समूहले अर्को समूहलाई विस्थापित गर्ने,
५. शक्तिशाली वर्गले पिछडिएको वर्ग र जातिलाई दबाउने काम (हुन) सक्ने,
६. कतिपय अवस्थामा हिसात्मक स्प्य लिन सक्ने,
७. धनजनको नोकसानी हुने,
८. राजनीतिक अस्थिरता हुन सक्ने ।

द्वन्द्व व्यवस्थापनका उपायहरू

१. विभिन्न समस्याहस्तको पहिचान गरी तिनको समयमै समाधान गर्नुपर्ने ।
२. समस्याको छलफल, अध्ययन र विश्लेषण गर्ने ।
३. समाजका हरेक वर्गको सबै क्षेत्रमा समानुपातिक प्रतिनिधित्वको व्यवस्था सुनिश्चित गर्ने ।
४. जातिपाति, छुवालुत प्रथाको व्यवहारिक स्प्यमै अन्त्य गर्ने ।
५. सबैलाई मान्य हुने साभा विकल्पको विकास गर्ने ।
६. सूचनाहरू व्यवस्थित स्प्यमा सङ्कलन गरी सूचना प्रवाहलाई प्रभावकारी बनाउने ।
७. समाजका हरेक निर्णय प्रक्रियामा सरोकारवालाहस्त्वलाई अनिवार्य स्प्यमा सहभागि गराउने ।
८. देशको सबैक्षेत्रको जातीय, वर्गीय, क्षेत्रीय लगायतको समानुपातिक विकास प्रक्रियामा जोड दिनुपर्ने ।
९. देशमा रहेका सामाजिक कूप्रथा, बेरोजगारी समस्या, अशिक्षालाई हटाउने ।
१०. द्वन्द्व व्यवस्थापनका रणनीति (Competitive, Collaborating, Avoiding, Accommodating र compromising) हस्तको उचित प्रयोग गर्ने ।

१.७ नेपालको वर्तमान शासन पद्धति - संविधान (संवैधानिक अड्गहरू, मौलिक हक र कर्तव्य, व्यवस्थापिका, कार्यपालिका र न्यायपालिका)

संविधान के हो ?

- संविधान देशको मूल कानून हो । संविधानसँग बाभिन्ने कानुनहरू स्वत बदर छुन्छन् ।
- संविधानले सरकारको गठन, काम, कर्तव्यका बारेमा अधिकारको निर्धारण गर्दछ ।
- यो राजनीतिक सहमतिको कानुनी दस्तावेज हो ।
- यो देशको शासन प्रणाली सञ्चालन सम्बन्धी सिद्धान्त तथा नियमहरूको सङ्ग्रह हो ।
- नागरिकहरूको अधिकारको प्रमाणपत्र हो ।

नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३, २०६३ माघ १ गते सोमबार जारी भएको हो । यो संविधानका मरम्मौदा समितिका संयोजक लक्षण अर्याल थिए । यसमा २५ भाग १६७ धारा र ४ अनुसूची रहेका छन् । नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३, हालसम्म १२ पटक संशोधन भइसकेको छ ।

मुख्य संशोधन

संशोधन	मिति	मुख्य विषय
पहिलो	२०६३/११/३०	निर्वाचन क्षेत्र निर्धारण आयोगको गठन र सङ्घीय शासन प्रणाली
दोस्रो	२०६४/२/३०	प्रधानमन्त्री विरुद्ध अविश्वास प्रस्ताव, विपक्षी दलको व्यवस्था
तेस्रो	२०६४/९/१३	प्रत्यक्ष निर्वाचन २४०, समानुपातिक, ३३५ र मनोनित २६ समेत ६०९ जनको संविधानसभा गठन ।
चौथो	२०६५/२/१६	राष्ट्रपति र उपराष्ट्रपतिको व्यवस्था (राजतन्त्रको अन्त)
पाँचाँ	२०६५/३/२९	संवैधानिक परिषद्मा विपक्षी दलको व्यवस्था र राजनीतिक दलका तिन ।
छैठाँ	२०६५/८/३०	संविधानसभाको सदस्यको स्थान रिक्त भएकोमा १८ वर्ष पुगेकोले मतदान गर्न पाउने
साताँ	२०६६/१०/१७	राष्ट्रपति र उपराष्ट्रपतिले नेपाली भाषामा शपथ गर्नुपर्ने भए तापनि मातृ भाषामा समेत लिन पाउने
आठाँ	२०६७/२/१४	संविधानसभाको कार्यकाल ३ वर्ष पुन्याइएको
नवाँ	२०६८/२/१४	संविधानसभाको कार्यकाल ३ वर्ष ३ महिना पुन्याइएको

दसौँ	२०६८/५/१४	संविधानसभाको कार्यकाल ३ वर्ष ६ महिना पुन्याइएको
एघारौँ	२०६८/८/१४	संविधानसभाको कार्यकाल ४ वर्ष पुन्याइएको
बाह्रौँ	२०६९/२/७	विधेयक पारित गर्ने विधिमा संशोधन

प्रस्ताबनाको बारेमा उल्लेख गर्नुहोस्

- देशमा विद्यमान वर्गीय, जातीय, क्षेत्रीय, लैङ्गिक समस्याहरक्लाई समाधान गर्ने राज्यको अग्रगामी पुनर्संरचना गर्ने,
  - प्रतिस्पर्धात्मक बहुदलीय लोकतान्त्रिक शासन व्यवस्था, नागरिक स्वतन्त्रता, मौलिक अधिकार, मानव अधिकार, बालिंग मताधिकार, आवाधिक निवाचन, पूर्ण प्रेस स्वतन्त्रता, स्वतन्त्र न्यायपालिका तथा कानुनी राज्यको अवधारणा लगायत लोकतान्त्रिक मूल्य र मान्यताप्रतिको पूर्ण प्रतिबद्धता व्यक्त गर्ने,
  - लोकतन्त्र, शान्ति, समृद्धि, अग्रगामी आर्थिक-सामाजिक परिवर्तन तथा देशको सार्वभौमिकता, अखण्डता, स्वतन्त्रता र स्वाभिमानलाई कन्द्रमा राख्ने,
  - राजतन्त्रको विधिवत अन्त्य गरी नेपाल एक सङ्घीय, लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक राज्य भएको घोषणा गर्ने ।
- राष्ट्र: बहुजातीय, बहुभाषिक, बहुधार्मिक, बहुसांस्कृतिक विशेषतायुक्त, समान आकाङ्क्षा र नेपालको राष्ट्रिय स्वतन्त्रता, अखण्डता, राष्ट्रिय हित तथा समृद्धिप्रति आस्थावान् रही एकताको सूत्रमा आबद्ध सबै नेपाली जनता समष्टि स्थमा राष्ट्र हो ।
६. राष्ट्रिय भण्डा: सिप्रिक रडको भुइँ र गाढा निलो रडको किनारा भएको दुई त्रिकोण अलिकति जोरिएको, माथिल्लो भागमा खुर्पे चन्द्रको बिचमा सोहमा आठ कोण देखिने सेतो आकार र तल्लो भागमा बाह्र कोणयुक्त सूर्यको सेतो आकार अड्कित भएको, परम्परागत भण्डा नेपालको राष्ट्रिय भण्डा हो । सो भण्डा बनाउने तरिका र तत्सम्बन्धी अरु विवरण अनुसूची-१ मा उल्लेख भए बमोजिम हुनेछ ।

मौलिक हक भनेको के हो ?

- राज्यका विरुद्ध नागरिकलाई प्राप्त हुने हक नै मौलिक हक हुन् । मौलिक हक राज्यको शासन प्रणालीमा निर्भर हुन्छ ।
- मानवअधिकारको क्षेत्रभित्र पर्ने अधिकारहरूमध्ये संविधानले नै तोकिदिएको अधिकार नै मौलिक अधिकार हो ।
- मौलिक अधिकारसँग बाझिने कानुन न्यायिक पुनरावलोकनद्वारा अदालतबाट बदर हुने गर्दछ ।

- राज्यको मूल कानुन संविधानमा उल्लेख भएको र उपचारसम्बन्धी व्यवस्था संविधानमा गरेको अधिकार नै मौलिक अधिकार हो ।

मौलिक हकहरू (धारा १२ देखि ३२ सम्म)

१२. स्वतन्त्रताको हक, १३. समानताको हक, १४. छुवाछुत तथा जातीय भेदभाव विरुद्धको हक, १५. प्रकाशन, प्रसारण तथा छापाखानासम्बन्धी हक, १६. वातावरण तथा स्वास्थ्यसम्बन्धी हक, १७. शिक्षा तथा संस्कृतिसम्बन्धी हक, १८. रोजगारी तथा सामाजिक सुरक्षासम्बन्धी हक, १९. सम्पत्तिको हक, २०. महिलाको हक, २१. सामाजिक न्यायको हक, २२. बालबालिकाको हक, २३. धर्मसम्बन्धी हक, २४. न्यायसम्बन्धी हक, २५. निवारक नजरबन्द विरुद्धको हक, २६. यातना विरुद्धको हक, २७. सूचनाको हक, २८. गोपनीयताको हक, २९. शोषण विरुद्धको हक, ३०. श्रम सम्बन्धी हक, ३१. देश निकाला विरुद्धको हक, ३२. संवैधानिक उपचारको हक ।

१२. स्वतन्त्रताको हकः

- (१) प्रत्येक व्यक्तिलाई सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने हक हुनेछ र मृत्यु दण्डको सजाय हुने गरी कुनै कानुन बनाइने छैन ।
- (२) कानुन बमोजिम बाहेक कुनै पनि व्यक्तिको वैयक्तिक स्वतन्त्रता अपहरण हुने छैन ।
- (३) प्रत्येक नागरिकलाई देहायको स्वतन्त्रता हुनेछ :
  - (क) विचार र अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रता,
  - (ख) बिना हातहतियार शान्तिपूर्वक भेला हुने स्वतन्त्रता,
  - (ग) राजनीतिक दल खोल्ने स्वतन्त्रता,
  - (घ) सङ्घ र संस्था खोल्ने स्वतन्त्रता,
  - (ङ) नेपालको कुनै पनि भागमा आवतजावत र बसोबास गर्ने स्वतन्त्रता,
  - (च) कुनै पेसा, रोजगार, उद्योग र व्यापार गर्ने स्वतन्त्रता ।

कुन अवस्थामा राज्यले कुनै पेसा व्यवसाय स्वतन्त्रतामा रोक लगाउन सक्छ ?

सर्वसाधारण जनताको सार्वजनिक स्वास्थ्य वा नैतिकताको प्रतिकुल हुने कार्यमा रोक लगाउने वा कुनै खास उद्योग, व्यापार वा सेवा राज्यले मात्र सञ्चालन गर्ने वा कुनै उद्योग, व्यापार, पेसा वा रोजगार गर्नको लागि कुनै शर्त वा योग्यता तोक्ने गरी कानुन बनाउन रोक लगाएको मानिने छैन ।

१३. समानताको हक

- (१) सबै नागरिक कानुनको दृष्टिमा समान हुनेछन् । कसैलाई पनि कानुनको समान संरक्षणबाट बच्नित गरिने छैन ।

- (२) सामान्य कानुनको प्रयोगमा कुनै पनि नागरिकमाथि धर्म, वर्ण, लिङ्ग, जात, जाति, उत्पत्ति, भाषा वा वैचारिक आस्था वा तीमध्ये कुनै कुराको आधारमा भेदभाव गरिने छैन ।
- (३) राज्यले नागरिकहस्ताबिच धर्म, वर्ण, जात, जाति, लिङ्ग, उत्पत्ति, भाषा वा वैचारिक आस्था वा तीमध्ये कुनै कुराको आधारमा भेदभाव गर्ने छैन ।
- तर महिला, दलित, आदिवासी जनजाति, मधेशी वा किसान, मजदुर वा आर्थिक, सामाजिक वा सांस्कृतिक दृष्टिले पिछडिएको वर्ग वा बालक, वृद्ध तथा अपाङ्ग वा शारीरिक वा मानसिक स्पले अशक्त व्यक्तिको संरक्षण, सशक्तीकरण वा विकासको लागि कानुनद्वारा विशेष व्यवस्था गर्न रोक लगाएको मानिने छैन ।
- (४) समान कामका लागि महिला र पुरुषका बिच पारिश्रमिक तथा सामाजिक सुरक्षामा भेदभाव गरिने छैन ।

१६. वातावरण तथा स्वास्थ्य सम्बन्धी हक :

- (क) प्रत्येक व्यक्तिलाई स्वच्छ वातावरणमा बाँचे हक हुनेछ ।
- (ख) प्रत्येक नागरिकलाई राज्यबाट कानुनमा व्यवस्था भए बमोजिम आधारभूत स्वास्थ्य सेवा निःशुल्क स्पमा पाउने हक हुनेछ ।

१७. सम्पत्तिको हक:

- (क) प्रत्येक नागरिकलाई प्रचलित कानुनको अधीनमा रही सम्पत्ति आर्जन गर्ने, भोग गर्ने, बेचबिखन गर्ने र सम्पत्तिको अन्य कारोबार गर्ने हक हुनेछ ।
- (ख) सार्वजनिक हितको लागि बाहेक राज्यले कुनै व्यक्तिको सम्पत्ति अधिग्रहण वा प्राप्त गर्ने वा त्यस्तो सम्पत्ति उपर अरु कुनै प्रकारले कुनै अधिकारको सिर्जना गर्ने छैन । तर अवैध ढङ्गले आर्जन गरेको सम्पत्तिको हकमा यो उपधारा लागु हुने छैन ।
- (ग) वैज्ञानिक भूमिसुधार कार्यक्रम लागु गर्दा वा सार्वजनिक हितको लागि राज्यले कुनै व्यक्तिको सम्पत्ति अधिग्रहण वा प्राप्त गर्दा वा त्यस्तो सम्पत्ति उपर कुनै अधिकारको सिर्जना गर्दा कानुन बमोजिम क्षतिपूर्ति दिइनेछ । क्षतिपूर्ति र सोको आधार र कार्य प्रणाली कानुनद्वारा निर्धारण गरिए बमोजिम हुनेछ ।

२०. महिलाको हक :

- (१) महिला भएकै कारणबाट कुनै पनि किसिमको भेदभाव गरिने छैन ।

- (२) प्रत्येक महिलालाई प्रजनन स्वारस्थ्य तथा प्रजनन सम्बन्धी हक हुनेछ ।
- (३) कुनै पनि महिला विरुद्ध शारीरिक, मानसिक वा अन्य कुनै किसिमको हिसाजन्य कार्य गरिने छैन र त्यस्तो कार्य कानुनद्वारा दण्डनीय हुनेछ ।
- (४) पैतृक सम्पतिमा छोरा र छोरीलाई समान हक हुनेछ ।
२१. सूचनाको हक: प्रत्येक नागरिकलाई आँच्नो वा सार्वजनिक सरोकारको कुनै पनि विषयको सूचना माग्ने वा पाउने हक हुनेछ । तर कानुनद्वारा गोप्य राख्नु पर्ने सूचनाको जानकारी दिन कसैलाई कर लगाएको मानिने छैन ।
२८. गोपनीयताको हक: कुनै पनि व्यक्तिको जीउ, आवास, सम्पति, लिखत, तथ्याङ्क, पत्राचार, चरित्रसम्बन्धी कुराहरस्को गोपनीयता कानुनद्वारा तोकिएको अवस्थामा बाहेक अनतिक्रम्य हुनेछ ।
- राज्यको आर्थिक उद्देश्य :देशमा उपलब्ध आर्थिक स्रोत र साधनलाई सीमित व्यक्तिहरस्मा केन्द्रित हुन नदिई सामाजिक न्यायको आधारमा आर्थिक उपलब्धिको न्यायोचित वितरणको व्यवस्था मिलाई कुनै पनि जाति, लिङ्ग, वर्ग, उत्पत्ति वा व्यक्ति उपर आर्थिक शोषण हुन नपाउने व्यवस्था गरी आर्थिक असमानता हटाउँदै स्वदेशी निजी एवम् सार्वजनिक उद्यमलाई प्राथमिकता र प्रश्रय दिई राष्ट्रिय अर्थतन्त्रलाई स्वतन्त्र, आत्मनिर्भर एवम् उन्नतिशील गराउनु राज्यको मूलभूत आर्थिक उद्देश्य हुनेछ ।
  - राज्यको सामाजिक उद्देश्य :सबै किसिमको आर्थिक एवम् सामाजिक असमानता हटाई विभिन्न जात, जाति, धर्म, भाषा, वर्ण, समुदाय र सम्प्रदायका बिच सामन्जस्य स्थापना गरी न्याय र नैतिकतामा आधारित स्वस्थ सामाजिक जीवनको स्थापना र विकास गर्नु राज्यको सामाजिक उद्देश्य हुनेछ ।
  - परराष्ट्र नीतिका आधार : भाग ४ धारा ३५(२१): राज्यले संयुक्त राष्ट्रसङ्घको बडापत्र, असंलग्नता, पञ्चशीलको सिद्धान्त, अन्तर्राष्ट्रिय कानून र विश्वशान्तिको मान्यताको आधारमा नेपालको परराष्ट्र नीति लिनेछ ।

कार्यपालिका (धारा ३७-४४ सम्म)

३७. कार्यकारिणी अधिकार :

- (१) नेपालको कार्यकारिणी अधिकार यो संविधान र अन्य कानुन बमोजिम मन्त्रिपरिषद्मा निहित हुनेछ ।

- (२) यो संविधान र अन्य कानुनको अधीनमा रही नेपालको शासन व्यवस्थाको सामान्य निर्देशन, नियन्त्रण र सञ्चालन गर्ने अभिभारा मन्त्रिपरिषद् उपर हुनेछ ।
- (३) नेपालको कार्यकारिणी कामहरू नेपाल सरकारको नाममा हुनेछ ।
- (४) उपधारा (३) बमोजिम नेपाल सरकारको नाममा हुने निर्णय वा आदेश र तत्सम्बन्धी अधिकारपत्रको प्रमाणीकरण कानुनद्वारा व्यवस्था भए बमोजिम हुनेछ ।

३८. मन्त्रिपरिषद्को गठनः

- (१) राजनीतिक सहमतिका आधारमा प्रधानमन्त्री र निजको अध्यक्षतामा मन्त्रिपरिषद्को गठन हुनेछ ।
- (२) उपधारा (१) बमोजिम सहमति कायम हुन नसकेमा व्यवस्थापिका-संसद्को तत्काल कायम रहेको सम्पूर्ण सदस्य सङ्ख्याको बहुमतको आधारमा प्रधानमन्त्री निर्वाचित हुनेछ ।
- (३) अन्तरिम मन्त्रिपरिषद्को संरचना र कार्य विभाजन आपसी सहमतिबाट तय गरिनेछ ।
- (४) मन्त्रिपरिषद्मा आवश्यकता अनुसार उप-प्रधानमन्त्री र अन्य मन्त्रीहरू रहने छन् ।

स्पष्टीकरणः यस धाराको प्रयोजनका लागि "मन्त्री" भन्नाले मन्त्रालयको छुटै कार्यभार सम्हाल्ने राज्य मन्त्री समेतलाई जनाउनेछ ।

- (५) प्रधानमन्त्रीले मन्त्री नियुक्ति गर्दा सम्बन्धित दलको सिफारिसमा व्यवस्थापिका संसद्को सदस्यहस्तधेबाट नियुक्ति गर्नु पर्नेछ ।
- (६) प्रधानमन्त्री र अन्य मन्त्रीहरू व्यवस्थापिका-संसद्प्रति सामूहिक स्पमा उत्तरदायी हुनेछन् र मन्त्रीहरू आच्ना मन्त्रालयको कामका लागि व्यक्तिगत स्पमा प्रधानमन्त्री र व्यवस्थापिका संसद्प्रति उत्तरदायी हुनेछन् ।

प्रधानमन्त्री पदमुक्त हुने अवस्था : (क) निजले राष्ट्रपति समक्ष लिखित राजीनामा दिएमा,

(क१) धारा ५५क. बमोजिम निजको विरुद्ध अविश्वासको प्रस्ताव पारित भएमा,

(ख) निज व्यवस्थापिका-संसद्को सदस्य नरहेमा, वा
(ग) निजको मृत्यु भएमा ।

४३. नेपाल सरकारको कार्य सञ्चालनः (१) नेपाल सरकारको सञ्चालन संयुक्त जनआन्दोलनको भावना, राजनीतिक सहमति र सहकार्यको संस्कृति अनुस्थ प्रवर्तनको भावना, राजनीतिक सहमति र सहकार्यको संस्कृति अनुस्थ गरिनेछ । नेपाल सरकारको सञ्चालनको नीतिगत आधार आपसी सहमतिबाट तयार गरिएको न्यूनतम साभा कार्यक्रम हुनेछ ।
(२) नेपाल सरकारबाट स्वीकृत नियमावली बमोजिम नेपाल सरकारको कार्य विभाजन र कार्य सम्पादन हुनेछ ।
(३) उपधारा (२) अन्तर्गतको नियमावलीको पालना भयो वा भएन भन्ने प्रश्न कुनै अदालतमा उठाउन सकिने छैन ।

व्यवस्थापिका-संसद् (धारा ५१ देखि ६२सम्म)

६०. बहसमा बन्देजः (१) नेपालको कुनै अदालतमा विचाराधीन रहेको कुनै मुद्दा सम्बन्धमा तथा न्यायाधीशले कर्तव्य पालनको सिलसिलामा गरेको न्यायिक कार्यको सम्बन्धमा सदनमा छलफल गर्न पाइने छैन ।
तर महाभियोगको प्रस्तावमा छलफल गर्दा न्यायाधीशको आचार सम्बन्धमा कुनै कुरा व्यक्त गर्न यस धाराले वाधा पुन्याएको मानिने छैन ।
(२) उपधारा (१) मा गरिएको यो व्यवस्था संविधान सभामा समेत लागु हुनेछ ।

संविधान सभा:

६३. संविधान सभाको गठनः

- (क) दुईसय चालिस निर्वाचन क्षेत्र कायम गरी प्रत्येक निर्वाचन क्षेत्रबाट एकजनाका दरले पहिलो हुने निर्वाचित हुने निर्वाचन प्रणालीअनुसार निर्वाचित सदस्य,
(ख) सम्पूर्ण मुलुकलाई एक निर्वाचन क्षेत्र मानी राजनीतिक दललाई मत दिने समानुपातिक निर्वाचन प्रणाली अनुसार निर्वाचित हुने तिन सय पैतिस सदस्य,
(ग) राष्ट्रिय जीवनमा महत्वपूर्ण योगदान पुन्याएका विशिष्ट व्यक्तिहस्तेबाट सहमतिका आधारमा मन्त्रिपरिषद्बाट मनोनयन हुने छब्बिस जना सदस्य ।

६४. सदस्यको योग्यता: संविधान सभाको सदस्य हुनका लागि कुनै पनि व्यक्तिले देहायका योग्यता पुरा गरेको हुनु पर्नेछः

- (क) नेपाली नागरिक,
(ख) कन्तीमा पचीस वर्ष उमेर पुरा गरेको,
(ग) नैतिक पतन देखिने फौजदारी कसूरमा सजाय नपाएको,
(ग१) कुनै कानुनले अयोग्य नभएको,
(घ) कुनै लाभको पद धारण नगरेको ।

व्यवस्थापन कार्यविधि

अर्थ विधेयक :

- (क) कर लगाउने, उठाउने, खारेज गर्ने, छुट दिने, परिवर्तन गर्ने वा कर प्रणालीलाई व्यवस्थित गर्ने विषय,
- (ख) सञ्चित कोष वा अन्य कुनै सरकारी कोषको संरक्षण गर्ने, त्यस्तो कोषमा रकम जम्मा गर्ने वा त्यस्तो कोषबाट कुनै रकम विनियोजन वा खर्च गर्ने वा विनियोजन वा खर्च गर्न खोजिएको रकम घटाउने, बढाउने वा खारेज गर्ने विषय,
- (ग) नेपाल सरकारले ऋण प्राप्त गर्ने वा जमानत दिने विषय व्यवस्थित गर्ने वा नेपाल सरकारले लिएको वा लिने आर्थिक दायित्व सम्बन्धी कानुन संशोधन गर्ने विषय,
- (घ) सरकारी कोषमा प्राप्त हुने सबै प्रकारको राजस्व, ऋण असुलीबाट प्राप्त रकम र अनुदानको रकम जिम्मा राख्ने, लगानी गर्ने वा नेपाल सरकारको लेखाको लेखा परीक्षण गर्ने विषय, वा
- (ङ) खण्ड (क) देखि खण्ड (घ)सम्मका विषयहस्तैग प्रत्यक्ष सम्बन्ध भएका प्रासङ्गिक विषयहस्तै, तर कुनै अनुमतिपत्र दस्तुर, निवेदन दस्तुर, नवीकरण दस्तुर जस्ता शुल्क, दस्तुर लगाउने वा कुनै जरिवाना वा कैद हुने व्यवस्था वा स्थानीय निकायले लगाउने कुनै कर, दस्तुर वा शुल्क भएको कारणले मात्र कुनै विधेयक अर्थ विधेयक मानिने छैन ।
- (४) कुनै विधेयक अर्थ विधेयक हो वा होइन भन्ने प्रश्न उठेमा व्यवस्थापिका-संसदको सभामुखको निर्णय अन्तिम हुनेछ ।
- सरकारी विधेयकको स्थामा मात्र पेस गर्न सकिने विधेयकमा अर्थ विधेयक तथा नेपाली सेना, सशस्त्र प्रहरी, नेपाल प्रहरी लगायत सुरक्षा निकायसँग सम्बन्धित विधेयकहरू पर्दछन् ।
८८. अध्यादेशः (१) व्यवस्थापिका-संसदको अधिवेशन वा बैठक चलिरहेको अवस्थामा बाहेक अन्य अवस्थामा तत्काल केही गर्न आवश्यक परेको छ भन्ने कुरामा राष्ट्रपति सन्तुष्ट भएमा यस संविधानमा लेखिएका कुराहस्तको प्रतिकुल नहुने गरी मन्त्रिपरिषद्को सिफारिसमा आवश्यक अध्यादेश जारी गर्न सक्नेछ ।
- (२) उपधारा (१) बमोजिम जारी भएको अध्यादेश ऐन सरह मान्य हुनेछ । तर त्यस्तो प्रत्येक अध्यादेश,-
- (क) जारी भएपछि बसेको व्यवस्थापिका-संसदको बैठकमा पेस गरिनेछ र त्यस्तो बैठकले स्वीकार नगरेमा स्वतः निष्क्रिय हुनेछ,

- (ख) राष्ट्रपतिबाट बाट जुनसुकै बखत खारेज हुन सक्नेछ, र
- (ग) खण्ड (क) वा (ख) बमोजिम निष्क्रिय वा खारेज नभएमा व्यवस्थापिका- संसद्को बैठक बसेको साठी दिनपछि खतः निष्क्रिय हुनेछ ।

आर्थिक कार्य प्रणाली

८९. कानून बमोजिम बाहेक कर लगाउन वा ऋण लिन नपाइने :
१. कानुन बमोजिम बाहेक कुनै कर लगाइने र उठाइने छैन ।
  २. कानुन बमोजिम बाहेक नेपाल सरकारद्वारा कुनै ऋण लिइने र जमानत दिइने छैन ।
९०. सञ्चित कोषः गुठी रकम बाहेक नेपाल सरकारलाई प्राप्त हुने सबै प्रकारका राजस्व, राजस्वको धितोमा लिइएका सबै कर्जाहरू र ऐनको अधिकार अन्तर्गत दिइएको जुनसुकै ऋण असुल हुँदा प्राप्त भएको सबै धन तथा नेपाल सरकारलाई प्राप्त हुने अन्य जुनसुकै रकम एक सरकारी कोषमा आम्दानी बाँधिनेछ जसलाई सञ्चित कोष भनिनेछ ।
- तर निजी गुठी बाहेकको अन्य गुठीको रकमको हकमा कानुन बनाई नियमित गरिनेछ ।
९१. सञ्चित कोष वा सरकारी कोषबाट व्ययः देहायका रकम बाहेक सञ्चित कोष वा अन्य कुनै सरकारी कोषबाट कुनै रकम फिक्न सकिने छैन:-
- (क) सञ्चित कोषमाथि व्ययभार भएको रकम,
  - (ख) विनियोजन गर्ने ऐनद्वारा खर्च हुने रकम,
  - (ग) विनियोजन विधेयक विचाराधीन रहेका अवस्थामा पेस्कीको रूपमा ऐनद्वारा खर्च हुने रकम, वा
  - (घ) विशेष अवस्थामा व्ययको विवरण मात्र भएको उधारो खर्च ऐनद्वारा व्यय हुने रकम ।
- तर आकस्मिक कोषका हकमा धारा ९८ बमोजिम हुनेछ ।
९२. सञ्चित कोषमाथि व्ययभारः देहायका विषयसँग सम्बन्धित खर्चहरू सञ्चित कोषमाथि व्ययभार हुनेछन्:-
- (क) राष्ट्रपति तथा उपराष्ट्रपतिको पारिश्रमिक र सुविधाको रकम,
  - (क१) सर्वोच्च अदालतका प्रधान न्यायाधीश तथा अन्य न्यायाधीशहरूलाई दिइने पारिश्रमिक, सुविधा र निवृत्तिभरणको रकम,
  - (ख) निम्न लिखित पदाधिकारीलाई दिइने पारिश्रमिक र सुविधाका रकमहरू:-
    - (१) व्यवस्थापिका-संसद्का सभामुख र उप-सभामुख,

- (२) संविधान सभाका अध्यक्ष र उपाध्यक्ष,
- (३) अखिलयार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगका प्रमुख आयुक्त र आयुक्तहरू,
- (४) महालेखापरीक्षक,
- (५) लोक सेवा आयोगका अध्यक्ष र सदस्यहरू,
- (६) प्रमुख निर्वाचन आयुक्त र निर्वाचन आयुक्तहरू, र
- (७) राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको अध्यक्ष र सदस्यहरू ।
- (ग) सर्वोच्च अदालत, अखिलयार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग, महालेखापरीक्षक, लोक सेवा आयोग, निर्वाचन आयोग र साष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग सम्बन्धी प्रशासनिक व्ययहरू,
- (घ) नेपाल सरकारको दायित्वको ऋण सम्बन्धी व्ययभार,
- (ङ) नेपाल सरकारको विरुद्ध अदालतबाट भएको फैसला वा आज्ञापि अनुसार तिर्नु पर्ने रकम, र
- (च) कानुनले सञ्चित कोषमाथि व्ययभार हुने भनी निर्धारण गरेको रकम ।
९३. राजस्व र व्ययको अनुमान : (१) अर्थ मन्त्रीले प्रत्येक आर्थिक वर्षको सम्बन्धमा व्यवस्थापिका- संसद् समक्ष देहायका कुराहरू समेत खुलाई वार्षिक अनुमान पेस गर्नु पर्नेछ:-
- (क) राजस्वको अनुमान,
- (ख) सञ्चित कोषमाथि व्ययभार हुने आवश्यक रकमहरू, र
- (ग) विनियोजन ऐनद्वारा व्यय हुने आवश्यक रकमहरू ।
- (२) उपधारा (१) बमेजिम वार्षिक अनुमान पेस गर्दा अधिल्लो आर्थिक वर्षमा प्रत्येक मन्त्रालयलाई छुट्याइएको खर्चको रकम र सो खर्च अनुसारको लक्ष्य हासिल भयो वा भएन त्यसको विवरण पनि पेस गर्नु पर्नेछ ।
९४. पूरक अनुमान: (१) कुनै आर्थिक वर्षमा देहायको अवस्था पर्न आएमा अर्थ मन्त्रीबाट व्यवस्थापिका- संसद् समक्ष पूरक अनुमान पेस गरिनेछ :-
- (क) चालु आर्थिक वर्षका निमित विनियोजन ऐनद्वारा कुनै सेवाको लागि खर्च गर्न अखिलयारी दिइएको रकम अपर्याप्त भएमा वा त्यस वर्षका निमित विनियोजन ऐनले अखिलयार नदिएको नयाँ सेवामा खर्च गर्न आवश्यक भएमा, वा
- (ख) त्यस आर्थिक वर्षमा कुनै विनियोजन ऐनद्वारा अखिलयारी दिइएको रकमभन्दा बढी खर्च हुन गएमा ।
- (२) पूरक अनुमानमा राखिएको रकम शीर्षकहरूमा निर्दिष्ट गरी पूरक विनियोजन विधेयकमा राखिनेछन् ।

९६. पेस्की खर्च (१) यस भागमा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि विनियोजन विधेयक विचाराधीन रहेको अवस्थामा आर्थिक वर्षका लागि अनुमान गरिएको व्ययको कुनै अंश अगाहै पेस्कीका स्थमा ऐनद्वारा खर्च गर्न सकिनेछ ।
(२) धारा ९३ मा गरिएको व्यवस्था अनुसार राजस्व र व्ययको अनुमान पेस नगरिएसम्म पेस्की खर्च विधेयक प्रस्तुत गरिने छैन र पेस्कीको रकम आर्थिक वर्षको व्यय अनुमानको तृतीयांशभन्दा बढी हुनेछैन ।
(३) पेस्की खर्च ऐन अनुसार खर्च भएको रकम विनियोजन विधेयकमा समावेश गरिनेछ ।
- ९६क. राजस्व र व्यय सम्बन्धी विशेष व्यवस्था : (१) यस भागमा अन्यत्र जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि चालु आर्थिक वर्षको अन्त्यसम्ममा आगामी आर्थिक वर्षको लागि राजस्व र व्ययको अनुमान व्यवस्थापिका-संसद् समक्ष पेस हुन नसक्ने विशेष परिस्थिति उत्पन्न भएमा चालु आर्थिक वर्षको आर्थिक ऐन बमोजिम राजस्व सङ्कलन गर्न सकिनेछ ।
(२) उपधारा (१) बमोजिमको परिस्थिति उत्पन्न भएमा अर्थ मन्त्रीले त्यसको कारण खुलाई चालु आर्थिक वर्षको कुल व्ययको एक तृतीयांशमा नबढ्ने गरी आगामी आर्थिक वर्षको लागि खर्च गर्ने अधिकारको विधेयक व्यवस्थापिका-संसद् समक्ष पेस गर्न सक्नेछ ।
(३) उपधारा (२) बमोजिम खर्च भएको रकम विनियोजन विधेयकमा समावेश गरिनेछ ।
(४) यस संविधानमा अन्यत्र जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि उपधारा (२) बमोजिम व्यवस्थापिका-संसद् समक्ष पेस भएको विधेयक सो विधेयक पेस भएको दिनमा नै छलफल प्रारम्भ गरी पारित गर्न सकिनेछ ।
९७. उधारो खर्च : यस भागमा अन्यत्र जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि प्राकृतिक कारण वा वाह्य आक्रमणको आशङ्का वा आन्तरिक विघ्न वा अन्य कारणले गर्दा स्थानीय वा राष्ट्रव्यापी सङ्कटको अवस्था भएमा धारा ९३ अन्तर्गत चाहिने विवरण खुलाउन अव्यावहारिक वा राज्यको सुरक्षा वा हितका दृष्टिले अवाञ्छनीय देखिएमा अर्थ मन्त्रीले व्ययको विवरण मात्र भएको उधारो खर्च विधेयक व्यवस्थापिका-संसद् समक्ष पेस गर्न सक्नेछ ।
९८. आकस्मिक कोष: ऐनद्वारा आकस्मिक कोषका नामले एउटा कोष स्थापना गर्न सकिनेछ र त्यस्तो कोषमा समय समयमा ऐनद्वारा निर्धारण भए अनुसारको रकम जम्मा गरिनेछ । सो कोष नेपाल सरकारको नियन्त्रणमा रहनेछ । नेपाल

सरकारले सो कोषबाट आकस्मिक कार्यको लागि खर्च गर्न सक्नेछ । त्यस्तो खर्चको रकम ऐनद्वारा यथाशीघ्र सोधभर्ना गरिनेछ ।

भाग १० न्यायपालिका

नेपालका अदालत ३ तहका छन् ती हुनः सर्वोच्च अदालत, पुनरावेदन अदालत र जिल्ला अदालत उल्लिखित बाहेक खास किसिम र प्रकृतिका मुद्दाको लागि कानुनद्वारा अन्य अदालत, न्यायिक निकाय वा न्यायधिकरण गठन हुन सक्छन् । तर कुनै खास मुद्दाको लागि अदालत, न्यायिक निकाय वा न्यायधिकरण गठन गर्न पाइने छैन ।

११३. न्याय परिषद्: न्यायाधीशहरूको नियुक्ति, सरलवा, अनुशासन सम्बन्धी कारबाही, बर्खासी र न्याय प्रशासनसम्बन्धी अन्य कुराहरूको सिफारिस गर्न वा परामर्श दिन एउटा न्याय परिषद् रहने जसमा देहाय बमोजिम अध्यक्ष र सदस्यहरू हुने ।

- (क) प्रधानन्यायाधीश - अध्यक्ष
- (ख) न्यायमन्त्री - सदस्य
- (ग) सर्वोच्च अदालतका वरिष्ठतम न्यायाधीश एकजना - सदस्य
- (घ) राष्ट्रपतिले प्रधानमन्त्रीको सिफारिसमा मनोनीत गरेको एकजना कानुनविद् - सदस्य
- (ङ) नेपाल बार एसोसिएसनको सिफारिसमा प्रधान न्यायाधीशद्वारा नियुक्त वरिष्ठ अधिवक्ता वा कम्तीमा बिस वर्षको अनुभव प्राप्त अधिवक्ता - सदस्य

११४. न्याय सेवा आयोग: नेपाल सरकारले कानुन बमोजिम न्याय सेवाको राजपत्राङ्कित पदमा नियुक्ति, सरलवा, बढुवा गर्दा वा त्यस्तो पदमा बहाल रहेको कुनै कर्मचारीलाई विभागीय सजाय गर्दा न्याय सेवा आयोगको सिफारिस बमोजिम गर्नेछ ।

न्याय सेवा आयोगमा देहाय बमोजिमका अध्यक्ष र सदस्यहरू हुने-

- (क) प्रधान न्यायाधीश - अध्यक्ष
- (ख) न्याय मन्त्री - सदस्य
- (ग) सर्वोच्च अदालतको वरिष्ठतम न्यायाधीश - सदस्य
- (घ) लोक सेवा आयोगको अध्यक्ष - सदस्य
- (ङ) महान्यायाधिवक्ता - सदस्य

१४५. राष्ट्रिय सुरक्षा परिषद्: (१) नेपाली सेनाको परिचालन, सञ्चालन र प्रयोग गर्नको लागि मन्त्रिपरिषदलाई सिफारिस गर्न नेपालमा एक राष्ट्रिय सुरक्षा परिषद् रहनेछ जसमा देहाय बमोजिमका अध्यक्ष र सदस्यहरू रहनेछन् :-
(क) प्रधानमन्त्री - अध्यक्ष
(ख) रक्षा मन्त्री - सदस्य
(ग) गृह मन्त्री - सदस्य
(घ) मन्त्रिपरिषद्मा रहेका राजनीतिक दलहरमध्ये फरक-फरक दलको प्रतिनिधित्व हुने गरी प्रधानमन्त्रीले तोकेका तिनजना मन्त्री - सदस्य तर मन्त्रिपरिषद्मा तिनभन्दा कम राजनीतिक दलको प्रतिनिधित्व भएको अवस्थामा सोभन्दा कम राजनीतिक दलको प्रतिनिधित्व गर्ने गरी तोक्न बाधा पुगेको मानिने छैन ।
(२) प्रधानमन्त्री र रक्षा मन्त्री एकै व्यक्ति रहेको अवस्थामा मन्त्रिपरिषद्को वरिष्ठतम सदस्य राष्ट्रिय सुरक्षा परिषद्को सदस्य हुनेछ ।
(३) राष्ट्रिय सुरक्षा परिषद्ले आँच्नो बैठकमा आवश्यकता अनुसार अन्य व्यक्तिलाई बैठकमा आमन्त्रण गर्न सक्नेछ ।
(४) राष्ट्रिय सुरक्षा परिषद्को सचिवको काम रक्षा मन्त्रालयको सचिवले गर्नेछ र निजको अनुपस्थितिमा प्रधानमन्त्रीले तोकेको अधिकृतले गर्नेछ ।
१४६. संवैधानिक परिषद्: (१) यस संविधान बमोजिम संवैधानिक निकायका पदाधिकारीहरूको नियुक्तिको सिफारिस गर्न एउटा संवैधानिक परिषद् हुनेछ जसमा देहायबमोजिमका अध्यक्ष र सदस्यहरू रहनेछन् :-
(क) प्रधानमन्त्री -अध्यक्ष
(ख) प्रधान न्यायाधीश -सदस्य
(ग) व्यवस्थापिका-संसद्को सभामुख -सदस्य
(घ) मन्त्रिपरिषद्मा रहेका राजनीतिक दलहरमध्ये फरक-फरक दलको प्रतिनिधित्व हुने गरी प्रधानमन्त्रीले तोकेका तिनजना मन्त्री - सदस्य तर मन्त्रिपरिषद्मा तिनभन्दा कम राजनीतिक दलको प्रतिनिधित्व भएको अवस्थामा सोभन्दा कम राजनीतिक दलको प्रतिनिधित्व गर्ने गरी तोक्न बाधा पुगेको मानिने छैन ।
(ड) व्यवस्थापिका-संसद्मा विपक्षी दलका नेता - सदस्य
(२) प्रधान न्यायाधीशको पद रिक्त भएको अवस्थामा प्रधान न्यायाधीशको नियुक्तिको सिफारिस गर्दा संवैधानिक परिषद्मा न्याय मन्त्री सदस्यको रूपमा रहनेछ ।

नेपाल सरकारको मुख्य सचिवले संवैधानिक परिषद्को सचिव भई काम गर्नेछ । १५४क. निर्वाचन क्षेत्र निर्धारण आयोग : (१) संविधान सभा सदस्यको निर्वाचन गर्ने प्रयोजनको लागि निर्वाचन क्षेत्र निर्धारण गर्ने नेपाल सरकारले एक निर्वाचन क्षेत्र निर्धारण आयोग गठन गर्न सक्नेछ, जसमा देहाय बमोजिमका अध्यक्ष र सदस्यहरू रहनेछन् :-

- (क) सर्वोच्च अदालतबाट सेवा निवृत्त न्यायाधीश - अध्यक्ष
- (ख) भूगोलविद् - सदस्य
- (ग) समाजशास्त्री वा जनसङ्ख्याविद् - सदस्य
- (घ) प्रशासनविद् वा व्यवस्थापनविद् - सदस्य
- (ड) नेपाल सरकारको सेवामा रहेको राजपत्राङ्कित विशिष्ट श्रेणीको अधिकृत - सदस्य-सचिव

संवैधानिक निकायको औचित्य : राज्यका अड्गहरूलाई मूलभूत स्थमा कार्यपालिका, न्यायपालिका, र व्यवस्थापिका गरी तिनवटा अड्गमा विभाजन गर्ने प्रचलन विश्वव्यापी स्थमा रहि आएको छ । कार्यपालिका कार्यकारिणी अड्ग भनी सम्बोधन गर्ने परिपाटी सर्वत्र रही आएको र सरकारका कतिपय क्रियाकलापहरू राजनीतिक प्रकृतिको हुने भएकाले राज्यका कामकाराही निष्क्रिय र स्वतन्त्र हुन सक्ने सम्भावना कम रहन्छ । राज्य सञ्चालन गर्ने कार्यमा निष्पक्षता, जवाफदेहिता, पारदर्शिता भएमा मात्र राज्य सुचारू स्थमा सञ्चलन हुन सक्दछ । त्यस्ता निकायहरूको व्यवस्था राज्यको मूल कानून संविधानमै गरिएको हुन्छ । सरकारका काम कारवाहीहरूलाई जनमैत्री/नागरिक मैत्री बनाई मुलुकी प्रशासन सञ्चालन गर्ने स्वतन्त्र प्रकृतिका संस्थाहरूको आवश्यकता रहने सन्दर्भमा संवैधानिक निकायहरूको व्यवस्था गर्ने परम्परा असुसार नेपालमा पनि संवैधानिक निकायहरूको व्यवस्था गरिएको हो ।

संवैधानिक निकायसम्बन्धी जानकारी

विवरण	अस्तित्वार	महालेखा	लोकसेवा	निर्वाचन आयोग	राष्ट्रिय मानवाधिकार	महान्याधिवक्ता
भाग	११	१२	१३	१४	१५	१६
नियुक्ति	संवैधानिक परिषद्को सिफारिसमा राष्ट्रपति	प्रधानमन्त्रीको सिफारिसमा राष्ट्रपतिबाट				
सङ्ख्या	प्रमुख र आवश्यक सङ्ख्या	१	अध्यक्ष र आवश्यक सदस्य	प्रमुख र ४ जना सदस्य	प्रमुख र ४ जना सदस्य	१
पदावधि	छ वर्ष	प्रधानमन्त्रीको इच्छाअनुसार				

शैक्षिक योग्यता	स्नातकोपाधि (स्नातक)	स्नातकोपाधि (स्नातक)	स्नातकोत्तर (मास्टर्स)	स्नातकोपाधि (स्नातक)	स्नातकोपाधि (स्नातक)	स्नातकोपाधि (स्नातक)
न्यूनतम उमेर	४५ वर्ष	४५ वर्ष	४५ वर्ष	४५ वर्ष	-	-
अधिकतम उमेर	६५ वर्ष	६५ वर्ष	६५ वर्ष	६५ वर्ष	-	-
वार्षिक प्रतिवेदन	राष्ट्रपति समक्ष	राष्ट्रपति समक्ष	राष्ट्रपति समक्ष	पर्देन	राष्ट्रपति समक्ष	राष्ट्रपति समक्ष

१२३. महालेखापरीक्षकको काम, कर्तव्य र अधिकारः (१) सर्वोच्च अदालत, व्यवस्थापिका-संसद, संविधान सभा, अखित्यार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग, महालेखापरीक्षक, लोक सेवा आयोग, निर्वाचन आयोग, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय तथा अन्य संवैधानिक निकायको कार्यालय र नेपाली सेना एवम् सशस्त्र प्रहरी वा नेपाल प्रहरी लगायतका सबै सरकारी कार्यालय र अदालतको लेखा कानुनद्वारा निर्धारित तरिका बमोजिम नियमितता,

मितव्ययीता, कार्यदक्षता, प्रभावकारिता र औचित्य समेतको विचार गरी महालेखापरीक्षकबाट लेखापरीक्षण हुनेछ ।

- (२) पचास प्रतिशतभन्दा बढी सेयर वा जायजेथामा नेपाल सरकारको स्वामित्व भएको सङ्गठित संस्थाको लेखापरीक्षणको लागि लेखापरीक्षक नियुक्त गर्दा महालेखापरीक्षकसँग परामर्श गरिनेछ । त्यस्तो सङ्गठित संस्थाको लेखापरीक्षण गर्दा अपनाउनु पर्न सिद्धान्तको सम्बन्धमा महालेखापरीक्षकले आवश्यक निर्देशन दिन सक्नेछ ।
- (३) महालेखापरीक्षकलाई उपधारा (१) बमोजिमको कामको लागि लेखा सञ्चन्धी कागजपत्र जुनसुकै बखत हेर्न पाउने अधिकार हुनेछ । सो अनुसार महालेखापरीक्षक वा त्यसका कुनै कर्मचारीले माग गरेको जुनसुकै कागजपत्र तथा जानकारी उपलब्ध गराउनु सम्बन्धित कार्यालय प्रमुखको कर्तव्य हुनेछ ।
- (४) उपधारा (१) अनुसार लेखापरीक्षण गरिने लेखा सम्बन्धित कानुनका अधीनमा रही महालेखापरीक्षकद्वारा तोकिएको ढाँचामा राखिनेछ ।
- (५) उपधारा (१) मा उल्लेख भएका कार्यालयहरूको लेखाका अतिरिक्त अन्य कुनै कार्यालय वा संस्थाको महालेखापरीक्षकबाट लेखापरीक्षण गर्नु पर्न गरी कानुनद्वारा व्यवस्था गर्न सकिनेछ ।

१२५. लोक सेवा आयोगको गठन-१: नेपालमा एक लोक सेवा आयोग हुनेछ जसमा अध्यक्ष र आवश्यकता अनुसार अन्य सदस्यहरू रहनेछन् ।
- (२) राष्ट्रपतिले संवैधानिक परिषद्को सिफारिसमा लोक सेवा आयोगका अध्यक्ष र सदस्यहरूको नियुक्ति गर्नेछ ।
- (३) लोक सेवा आयोगका सदस्यहरूमध्ये कस्तीमा पचास प्रतिशत सदस्यहरू बिस वर्ष वा सोभन्दा बढी अवधिसम्म कुनै सरकारी सेवामा रहेका व्यक्तिहरूमध्येबाट र बाँकी सदस्यहरू विज्ञान, प्रविधि, कला, साहित्य, कानून, जनप्रशासन, समाजशास्त्र वा राष्ट्रिय जीवनका अन्य क्षेत्रमा शोध, अनुसन्धान, अध्यापन वा अन्य कुनै महत्त्वपूर्ण कार्य गरी ख्यातिप्राप्त गरेका व्यक्तिहरूमध्येबाट नियुक्त हुनेछन् ।
१२६. लोक सेवा आयोगको काम, कर्तव्य र अधिकारः (१) निजामती सेवाको पदमा नियुक्तिको निमित्त उपयुक्त उम्मेदवार छनोट गर्न परीक्षा सञ्चालन गर्नु लोक सेवा आयोगको कर्तव्य हुनेछ ।
- स्पष्टीकरणः यस धाराको प्रयोजनको लागि सैनिक अधिकृत वा जवान र सशस्त्र प्रहरी वा प्रहरी कर्मचारीको सेवा वा पद तथा निजामती सेवा वा पद होइन भनी ऐनद्वारा तोकिएको अन्य सेवा वा पद बाहेक नेपाल सरकारका अरु सबै सेवा वा पदलाई निजामती सेवा वा पद मानिनेछ ।
- (२) निजामती सेवाको निवृत्तिभरण पाउने पदमा लोक सेवा आयोगको परामर्श बिना स्थायी नियुक्ति गरिने छैन ।
- (३) देहायका विषयमा लोक सेवा आयोगको परामर्श लिनु पर्नेछ:-
- (क) निजामती सेवाको सर्तसम्बन्धी कानुनको विषयमा,
- (ख) निजामती सेवा वा पदमा नियुक्ति, बढुवा र विभागीय कारबाही गर्दा अपनाउनु पर्ने सिद्धान्तको विषयमा,
- (ग) निजामती पदमा छ महिनाभन्दा बढी समयको लागि नियुक्ति गर्दा उम्मेदवारको उपयुक्तताको विषयमा,
- (घ) कुनै एक प्रकारको निजामती सेवाको पदबाट अर्को प्रकारको निजामती सेवाको पदमा वा अन्य सरकारी सेवाबाट निजामती सेवामा सरुवा वा बढुवा गर्दा उम्मेदवारको उपयुक्तताको विषयमा,

- (ङ) लोक सेवा आयोगको परामर्श लिनु नपर्ने अवस्थाको पदमा बहाल रहेको कर्मचारीलाई लोक सेवा आयोगको परामर्श लिनु पर्ने अवस्थाको पदमा स्थायी सरुवा वा बढुवा गर्ने विषयमा, र
- (च) कुनै पनि निजामती कर्मचारीलाई दिइने विभागीय सजायको विषयमा ।

लोकसेवा आयोगले वार्षिक प्रतिवेदनमा खुलाउनुपर्ने विषयः पेस गरिने प्रतिवेदनमा अन्य कुराको अतिरिक्त लोक सेवा आयोगले वर्षभरिमा उम्मेदवारा छनोट गर्न लिएको परीक्षाको विवरण, सो परीक्षामा उत्तीर्ण परीक्षातीमी सञ्चालनी विवरण, विभिन्न निकायलाई परामर्श दिएको विवरण, निजामती कर्मचारीलाई विभागीय कारबाही र सजाय गर्दा दिएको परामर्शको विवरण र परामर्श बमोजिमको काम भए नभएको विवरण, कुनै सरकारी सेवाको पदको नियुक्ति, बढुवा र विभागीय कारबाही गर्दा अपनाउनु पर्ने सामान्य सिद्धान्तको बारेमा परामर्श दिएको भए सोको विवरण र भविष्यमा निजामती सेवाको सुधारको विवरण समेत उल्लेख गर्नु पर्नेछ ।

१४३. संकटकालीन अधिकार

- नेपाल राज्यको सार्वभौमसत्ता, अखण्डता वा कुनै भागको सुरक्षामा युद्ध, बाह्य आक्रमण, सशस्त्र विद्रोह वा चरम आर्थिक विशृङ्खलताको कारणले गम्भीर सङ्कट उत्पन्न भएमा नेपाल सरकार, मन्त्रिपरिषद्को सिफारिसमा राष्ट्रपतिले नेपाल राज्यभर वा कुनै खास क्षेत्रमा लागु हुने गरी सङ्कटकालीन अवस्थाको घोषणा गर्न वा आदेश जारी गर्न सक्नेछ ।
- यस्तो आदेश भएको मितिले एक महिनाभित्र अनुमोदनको लागि व्यवस्थापिका-संसदको बैठकमा पेस गरिनेछ ।
- दुई-तिहाइ बहुमतले अनुमोदन गरेमा घोषणा वा आदेश भएको मितिले तिन महिनासम्म लागु रहनेछ ।
- अनुमोदन नभएमा सो घोषणा वा आदेश स्वतः निष्क्रिय भएको मानिनेछ ।
- दुई-तिहाइ बहुमतले प्रस्तावद्वारा निर्णय गरी अर्को एक पटक तिन महिनामा बढाउन सक्ने ।
- सङ्कटकालीन अवस्थाको घोषणा वा आदेश भएपछि त्यस्तो अवस्थाको निवारण गर्न नेपाल सरकार, मन्त्रिपरिषद्को सिफारिसमा राष्ट्रपतिले आवश्यक आदेश

जारी गर्न सक्नेछ । त्यसरी जारी भएको आदेश सङ्कटकालीन अवस्था बहाल रहेसम्म कानुन सरह लागु हुनेछ ।

- संकटकालीन अवस्था घोषणा भएको अवस्थामा निलम्बन नहुने मौलिक हकहरु
१२. स्वतन्त्रताको हक: (१) प्रत्येक व्यक्तिलाई सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने हक हुनेछ र मृत्यु दण्डको सजाय हुने गरी कुनै कानुन बनाइने छैन ।
(२) कानुन बमोजिम बाहेक कुनै पनि व्यक्तिको वैयक्तिक स्वतन्त्रता अपहरण हुनेछैन ।
(३) प्रत्येक नागरिकलाई देहायको स्वतन्त्रता हुनेछ:-
(क) राजनीतिक दल खोल्ने स्वतन्त्रता,
(ख) सङ्घ र संस्था खोल्ने स्वतन्त्रता,
१३. समानताको हक, १४. छुवाछुत तथा जातीय भेदभाव विरुद्धको हक,
१५. प्रकाशन, प्रसारण तथा छापाखानासम्बन्धी : (२) कुनै श्रव्य, श्रव्य दृष्टि वा विद्युतीय उपकरणको माध्यमबाट कुनै सामग्रीको प्रकाशन तथा प्रसारण गरे वा छापे वापत त्यस्तो सामग्री प्रकाशन तथा प्रसारण गर्न वा छापे, रेडियो, टेलिभिजन, अनलाइन वा अन्य कुनै किसिमको डिजिटल वा विद्युतीय, छापा वा अन्य सञ्चार माध्यमलाई बन्द, जफत वा दर्ता खारेज गरिने छैन ।
(३) कुनै समाचार लेख, सम्पादकीय, रचना वा अन्य कुनै पाठ्य सामग्री मुद्रण वा प्रकाशन गरे वापत कुनै समाचारपत्र, पत्रिका वा छापाखाना बन्द, जफत वा दर्ता खारेज गरिने छैन ।
१६. वातावरण तथा स्वास्थ्य सम्बन्धी हक, १७. शिक्षा तथा संस्कृतिसम्बन्धी हक,
१८. रोजगारी तथा सामाजिक सुरक्षासम्बन्धी हक, २०. महिलाको हक, २१. सामाजिक न्यायको हक, २२. बालबालिकाको हक, २३. धर्मसम्बन्धी हक, २४. न्यायसम्बन्धी हक, २६. यातना विरुद्धको हक, २९. शोषण विरुद्धको हक, ३०. श्रमसम्बन्धी हक, ३१. देश निकाला विरुद्धको हक, उल्लिखित धारासम्बन्धी संवैधानिक उपचारको हक ।
- भाग २१ संविधान संशोधन
१४८. संविधान संशोधन: (१) संविधानको कुनै धारालाई संशोधन वा खारेज गर्न विधेयक व्यवस्थापिका-संसदमा प्रस्तुत गर्न सकिनेछ ।

(२) उपधारा (१) बमोजिम पेस भएको विधेयक व्यवस्थापिका-संसद्मा तत्काल कायम रहेका सम्पूर्ण सदस्य सङ्ख्याको कम्तीमा दुई तिहाई सदस्यहरूको बहुमतबाट स्वीकृत भएमा विधेयक पारित भएको मानिनेछ ।

संसद्को दुई तिहाई आवश्यक पर्ने सन्धी सम्झौताका विषय

(क) शान्ति र मैत्री,

(ख) सुरक्षा एवम् सामरिक सम्बन्ध,

(ग) नेपाल राज्यको सीमाना, र

(घ) प्राकृतिक स्रोत तथा त्यसको उपयोगको बाँडफाँड ।

१५७. जनमत सङ्ग्रहबाट निर्णय गर्न सकिने : (१) यस संविधानमा अन्यत्र व्यवस्था भएकोमा बाहेक राष्ट्रिय महत्त्वको कुनै विषयमा जनमत सङ्ग्रहबाट निर्णय गर्न आवश्यक छ भनी संविधान सभाले तत्काल कायम रहेका सम्पूर्ण सदस्यहरूको दुई तिहाई सदस्यको बहुमतबाट निर्णय गरेमा त्यस्तो विषयमा जनमत सङ्ग्रहबाट निर्णय लिन सकिनेछ ।

(२) उपधारा (१) बमोजिमको प्रक्रियाबाट निर्णय लिइने कार्यविधि कानुनद्वारा निर्धारण भए बमोजिम हुनेछ ।

१५८. वाधा अड्काउ फुकाउने अधिकारः यो संविधानको कार्यान्वयन गर्न कुनै वाधा अड्काउ परेमा राष्ट्रपतिले मन्त्रिपरिषद्को सिफारिसमा त्यस्तो वाधा अड्काउ फुकाउन आदेश जारी गर्न सक्नेछ र यस्तो आदेश व्यवस्थापिका-संसद्बाट एक महिनाभित्र अनुमोदन गराउनु पर्नेछ ।

कुनै राजनीतिक दल दत्ता हुँदा पुरा गर्नुपर्ने शर्त

(क) राजनीतिक दलको विधान र नियमावली लोकतान्त्रिक हुनु पर्छ,

(ख) राजनीतिक दलको विधान वा नियमावलीमा कम्तीमा पाँच वर्षमा एक पटक सो दलका प्रत्येक तहका पदाधिकारीहरूको निर्वाचन हुने व्यवस्था हुनु पर्छ,

(ग) विभिन्न स्तरका कार्यकारिणी समितिमा महिला, दलित लगायत उपेक्षित र उत्पीडित क्षेत्रका सदस्यहरू समेत रहने समावेशी व्यवस्था गरिएको हुनु पर्छ,

(घ) दलको विधानमा दलका सदस्यहरूलाई अनुशासित तुल्याउने प्रभावकारी व्यवस्था गरिएको हुनु पर्छ ।

केही वस्तुगत प्रश्नहरू

१. नेपालको राष्ट्रिय भण्डा संविधानको कति अनुसूचीमा छ ?

- १

२. महिला र पुरुषका बिच सामाजिक सुरक्षामा भेदभाव नगरिने हक ? -
समानताको हक
३. अदालतमा प्रश्न उठाउन नपाइने भाग कुन हो ? - भाग ४
४. राष्ट्रपति हुनका लागि कति वर्ष उमेर पुगेको हनु पर्छ ? - ३५ वर्ष
५. राष्ट्रपतिले शपथ ग्रहण कोसँग गर्नुपर्ने व्यवस्था छ ? - प्रधानन्यायाधीश
६. नेपालको कार्यकारिणी अधिकार कसमा निहित छ ? - मन्त्रीपरिषदमा
७. संसदको गणपुरक सङ्ख्या कति हो ? - सम्पूर्ण सदस्य सङ्ख्याको एक
चौथाई
८. व्यवस्थापिका संसदको अवहेलना गरेमा कति सजाय हुन्छ ?
- तिन महिना कैद वा दस हजार जरिवाना
९. कानुन बमोजिम कुनै कर नलाग्ने कति धारामा छ ? - ८९ धारामा
१०. सरकार माओवादीबिच विस्तृत शान्ति सम्झौता कहिले भयो ? - २०६३।८।५
११. सरकार माओवादीबिच सेना र हतियार व्यवस्थापनका सम्झौता कहिले भयो ?
- २०६३।८।२२
१२. बाधा अड्काउ फुकाउने अधिकार संविधानको कति धारामा छ ?- १५८ धारामा
१३. व्यवस्थापिका संसदको महासचिवको नियुक्ति कोबाट हुन्छ ?
- सभामुखको सिफारिसमा राष्ट्रपति
१४. संवैधानिक परिषदको सिफारिसमा नियुक्त हुने संवैधानिक पदहरूमा अड्गिकृत
नागरिकता लिएको कति वार्ष पुगेको व्यक्ति ग्राह्य मानिन्छ ? - १० वर्ष
१५. संवैधानिक परिषदको सचिव भई काम कसले गर्छ ? - मुख्य सचिवले

□□□